

A'

7056.
F. 53. IV.

STATISTIKA' TÁRGYAINAK

É S

TANITÁSA' MODJÁNAK

meg esmértetésére vezető

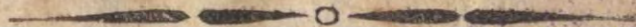
Ú T - M U T A T Á S.

Melly a' jobb gondolkodásu, és izlésü mind
két Nemen lévő ifju rendnek addig leg alább
kézi Könyv gyanánt szolgálhat, míg más
valaki jobbat ir.

*Tulajdon kéz - Irásaiból, és a' leg jobb Né-
met Irókból öszve szedvén, szerzette*

SZENDREY WERES DÁVID.

B é t s , 1 7 9 7

Ad Consilium de Republica dandum caput est, nosse
Rempubicam.

Cic. de Orat. II. 82.

Le principe le plus fecond en calamités publiques
est l'ignorance. — — — Pour être honnête,
il faut être éclairé.

08691

*Helvetius. De L'homme
Sect. VII. Chap. III.*

MÉLTÓSÁGOS
BETHLEN ELEK'
BETHLENI IFJÚ GRÓF
URNÁK

ajánlja az Iró.

MÉLTÓSÁGOS IFJU GRÓF UR!

Grófi Méltóságod az, a' kivel kedves Hazám bann a' Státistikának tárgyait, hasznait, és szükséges voltát, nem tsak megismértetni igyekeztem, hanem abban tett igen épületes elő meneteléről, a' Diplomatikával, Policziai és Kamarát illető tudományokkal, és az Europai nevezetesebb Országok történeteivel együtt, sok érdemes és tudós halgatók jelenlétekben közönséges helyben hagyást érdemlett, próbát is tettem. —

Grófi Méltóságod az, a' kinek annyi esztendőök alatt nemes hajlandóságait és példás tehetségeit ki tanulván, kivált az Országok dolgait illető tárgyakban nagyra mutató ál-

tal-látásait tapasztaltam. — Grófi Méltosá-
god az, a' kinek elmés észre-vevéseit, 's hel-
lyel-hellyel tett rendes jobbitásait tellyes
meg elégedéssel használtam. — Grófi Méltosá-
god az-is, a' kinek, amaz ő jó Hazafisága
és Felséges Királyához végig meg tartott hiv-
sége által örökös halhatatlanságot érdemlött
kedves Nagy Attyának külső Országokon tett
mulatásomat és tannlásomat csak nem egyedül
köszönhetem. — Kinek ajánlhatnám hát inkább
ezen Munkátskámát, mint Grófi Méltoságod-
nak? Annyivalis inkább mivel azt hiszem,
hogy a' maga Gyermekeiben élni kívánó érde-
mes Atyát Országunk' Orzlopára menendő uno-
kájában meg tisztetem, 's-némü-némü hálá-

datosdágomat a' Világ előtt nyilvánossá tē-
szem.

Fogadja el hát ezen vólt barátságom-
's ujjonnan kezdődő tiszteletemnek tisztázalo-
gát, oltalmazza munkás pártfogásával tse-
hely igyekezetemet, 's engedje meg, hogy le-
hessek

GRÓFI MÉLTOSÁGODNAK.

Irám Bonyhán
Szt. György Havának 13-dikán. 1795.

hóltig hiv tisztelő aláza-
tos szolgája
Szendrey W. Dávid.

Elöll-jaró Beszéd.

Nem rzéлом rövid , és együgyü munkám eleibe hoszfzas elő - beszédet függesztenem , sem hízelkedő köntösbe öltöztetett , ditsérekkel a' tiszta valóságot betsüllő Olvasok pártfogásába ajánlanom. Tsak imé , e' következendő pontokra kivannám az É. O-sót a' lehetséges rövidséggel emlékeztetni.

Ha hét esztendőök alatt tett kevés olvasásomat, és mind kedves Hazám — mind idegen Országbeli keskeny határok közzé szorított ugyan, de figyelmetes szorgalmatossággal össze kötött tapasztalásomat kérdőre vonom ,

II

hova tovább mind inkább meg győződöm ama sarkalatos igazságnak tsalhatatlan valóságáról: *Minden Ország'*, vagy *akar-mi névvel nevezendő Társaság'* boldogságának egyedül való fundamentom - köve, a' jó nevelés.

Szégyenleném, valójában kétszeresen szégyenleném, ha olyan olvasók' kezibe is kellene vetődni munkámnak, a' kiket ezen állatásnak tsalhatatlanságáról, keresett okokkal, és hofzfas böltselkedéssel kellene meg győzni. A' melly Társaságban az Ifjuság' nevelése jó lábbon áll, ott vig kedvü Nap-számot, sorsával meg-elégedett Szántó-vető, serény Mester-embert, szorgalmatos Kereskedőt, épületes Papot, fel-fuvalkodást nem esmérő Urat, Ember társait szerető Fejedelmet, egy szóval, egy magával meg-elégedő Közönséget lehet találni.

De, hogy a' nevelés az említett jó gyümölcsöket teremhesse, oh! mely sok változásokan kellene annak, kivált, a' két Magyar Hazában által menni! Ezeket mind elő-számolni, se tzielom, se tehetségem. Fel-tészem mindazonáltal alap-állatásul, hogy a' nevelés-

nek minden Társaságban, a' Nemzet természetéhez, jelen való állapotjához, környülállásaihoz, és gondolkodása' modjához kell alkalmaztatva lenni. Semmi sínts állandó a' Nap alatt, minden emberi rendeléseknek pedig az a' természetek. hogy változások alá légyenek szorítva. Miért rekesztenők ki tehát ebből egyedül a' nevelést tárgyzó rendeléseket? Tisztelem, igen is tisztelem az érdeemes Régiséget. De azomban bátorkodom arról is a' világ előtt vallást tenni, még pedig tisztelt Őseink' őshamvainak leg kisebb mag-sértése nélkül, hogy a' melly rendelések ez előtt száz, sőt kevesebb esztendőkkal is hasznosok, nem tsak, hanem kétszeres ditséretre méltók vóltanak, ma már minden betseker, és tekinteteket el-vesztették.

Ezek mind igen közönséges ki-tételek, mellyek az okosabb Olvasókat ugyan figyelmetessékké tehetik, de a' gyengébbeknek, a' kiknek kedvéért írok, majd semmi tanátsot nem nyújtanak. Hogy tehát magamat ezekkel is meg érterhessem, így fejezem ki a' nevelésről való tsekély gondolatomat.

IV

Mihellyt a' Gyermekek arra a' tökéletességre jutt, hogy már gondolkodni kezd, és az előtte, 's körülötte lévő dolgokról ítéletet téstzen, leg ottan maga magával kell őtet meg-esmértetni, és minthogy a' test, 's annak részei szembe tűnök, 's külső érzékenységekkel is tapasztalhatók, ezeken kell kezdeni az esmeretséget, 's így kell azután által menni a' a' Lélekre, annak tehetségeinek, és különböző munkáinak fel fejtegetéseire. Mert akár mint hánnyák vefsék némellyek amaz igen esmeretes mondáft: *a' Lélek esmeretesebb a' Testnél*, úgy tétzik mindazonáltal énnékem, hogy tsak könnyebb az embernek a' testi dolgok' esmeretségére lépni, bár a' Lélek tehettségei által mennyen is a' véghez, mint a' külső érzékenységekkel nem tapasztalható dolgokéra.

E' meg esvén, második léptső a' természetrel való meg esmérkedés. Kellemetes esmeretség ez! önként való hajlandóságot öntött ehhez a' természet' Ura az Emberbe. Innen van az, hogy a' Gyermekeket, mihelyt nyilni kezd a' szemek, leg oltan az előttök lévő tárgyakról kérdezősködni láttjuk.

Ezt, ezt kell tehát velek meg-esmértetni, és már kistsiny korokban józan gondolatot önteni beléjje. Ollyan ezeknek Szivek, mint a' gyenge viafz, mellyett minden-felé könnyen lehet hajtani, és ha az első hajtás rofz talál lenni, az utánn bajos, sőt többnyire lehetetlen is a' meg-jobbitás.

Ezekből világosan ki-tetzi, hogy ha valamelly Nemzet, Ország, vagy Társaság a' nevelésen jobbitást akar tenni, nem a' felsőbb, és főbb, hanem a' Falusi Oskolákon kell azt kezdeni. Eppen abban vétette vólt el Nagy Péter Czár, és minden ő utánua következő Muszka Országí Uralkodók az egész dolgot, a' kik felsőbb Oskolákat állítván fel, be-vitették ugyan Országokba, a' külföldi tudós embereket, de az ifjabb idejü Ifjuság nem lévén jól nevelve, alig találtatott kettő három, a' ki azoknak bölts tanításokat értelemmel halgathatta vólna. Melly akadály még ma is egész-ízen el nem hárittatott. Serkennyetek-fel tehát Ti Ország' Nagygyai ! Töltsétek-bé már valahára azon szentséges kötelességeket, mellyeknek végben vitele, örökös halhatatlanságnak el-érésére a' leg egyenesebb út. Ne állapodjatok-meg a' nevelés' meg jobbitása modjai-

nak ki-dolgozásán, hanem hajtsátok is tökéletesítésre azokat.

De hogy fel tett czéломra visszafra térjek, mikor ezen két lépését megtette az Ifju, és mind önnön magával, mind pedig a' Természet' nevezetesebb tárgyaival meg lehets esmerettséget vetett, által kell viinni ötöt az Országokkal való meg-esmerkedésre, és minthogy kiki közelébb van magához, tulajdon hazáján kezdje ezen dolgot. E' végre a' Státistika' tanítását kellene a' mi Hazánkban jó moddal fel-állítani. Ujjabb lévén pedig ezen Tudomány még a' leg ki-nyiltabb szemü Nemzeteknél is, mint sem azt a' mi Hazánkban mindenek esmérhetnék, arra törekedem egyedül jelen való munkátskámban, hogy annak Tárgyait, 's tanítása' módját, közönségesen meg-esmértessék. Mennyire értem legyen el ebben czélot, a' tudos, és érdekes Közönség ítélje-meg. Mellynek reménylett pártfogását, ha meg nyerhettem, ujjabb indító okom léfzen arra, hogy e' béli fáradozásaimat tovább-is folytassam. Írásm Bonyhán a' Kis - Küküllő mellett. Sz. György - Havának 12-dikén 1795-benn.

Bé - Vezetés.

§. I.

Ha a' Világ' történeteit emlékezetben hagyott Irókat, és a' Föld' kerekiségét sok izben öfzve járt Utazóknak Irásaikat meg-visgáljuk, 's gondolatainkkal az Emberi Nemzetnek tsetsemői állapottyára vizsfzá menyünk, úgy találjuk, hogy közönségesenn minden Emberek elsöbben házi, az után polgári társaságban éltek : önként való hajlandoságot öntött ehez a' Természet az Emberbe, mellyet erőszakoson sem folytathat-meg magában. Találtattak ugyan sok helyeken tsak nem baromi oftobaságbann élő vad Emberek : de a' kiknek valami befzéd-forma hangjok ne lett volna, és a' kik valamely Társaságbann ne éltek volna, soholt sem. A' melly ellenkező példát *Sonnerat* említ, az a' mi állatásunkat el nem rontya.

§. II.

Söt ha tovább menyünk ezen dolognak meg-visgálásában, úgy találjuk, hogy ha nem minden Emberek is, tsak ugyan az Emberi Nemzetnek nagyobb részze, eleitöl fogva országos Társaságban, és igazgatás alatt élt.

§. III.

Országának nevezek minden több familiákból, és magános személyekből álló Társaságot; a' mellyek a' föld' kerektségének bizonyos részét lakják, és tulajdon boldogságoknak elő-mozdítására valamelly Felsőség alatt egymással örökre öfzve-fzövetkeztek.

§. IV.

Minden Országának meg van a' maga tulajdon alkotmánya, és különös igazgatás-beli formája; annyi a, hogy ebben a' pontban az Országok egymástól nagyon különböznek. Tsak ugyan az Ország' alkotmányát illető minden Tárgyakat, négy /szakafszakra lehet öfzve vonni. Némelly Tárgyak illetik a' polgári alkotmány' nevezetesebb történeteit közönségesen; mások a' polgári alkotmánynak jelen való, vagy hajdon egy bizonyos idő szakaszban vólt állapotját adják előnkbe; némellyek azt mutatják-meg, milyennek kellene lenni, vagy milyen lehetne ez vagy más polgári alkotmány, a' köz jó', és egyen-egyen minden tag' boldogságának el-érésére; mások végre a' polgári alkotmány' fzövetkezéseit, és törvényes julsait, igazságait fedezik-fel.

§. V.

A' Tárgyaknak ezen külömbiségeiből származnak az Országokkal való esmérkedésnek im e' következő, és minden pallérozott nemzeteknél igen esméretes négy részei, n. m: Az Országoknak polgári *Historiája*, a' *Statistica*, a' *Politika*, és a' *Jus Pullicum*, vagy az Országnak, és Nemzetnek, annak történeteinek,

jelen való természeti, és polgári állapotjának eszmérete, és az azokhoz képest boldogságra való vezetéseinek, 's igazságainak tudománya. Ezek ámbár nagyon szorosán legyenek egymással öfzve kötöttetve, mindazonáltal egy máftól tökéletesenn különböznek, még pedig azzal a' különbséggel, a' melly vagyon a' történetek, a' dolgok' állapotja, a' Jus, és az elkötelezések, vagy a' közönséges Igazságok, és függések között.

§. VI.

Nékem itt éppen nem szándékom az Országokat illető roppant szélefségű tudományt ki meritenem. Erre gyakorlottabb ész, és az Országok' igazgatásával közeli barátságot-kötött esmeretség kívántatik, mint-sem a' millyennel én hízkelkedhetném magamnak. Elég szerentsésnek tartanám azzal is magamat, ha az úgy nevezett Státistikának első sengéjét közre borsátván, alkalmatosságot adhatnék ki nyiltabb szemű, és gondolkodni tudó Hazám-Niainak annak meg-esméréseére, hogy valamelly Nemzetnek boldogsága, nem határozódik meg annak tudásában, mi az *Ens*? és mi a' *Non-Ens*? És hogy egy Nevelőben nem csak a' kívántatik-meg, hogy tudja a' *Poémának* Genitivussát, a' *Mensa*-étől meg-külömböztetni. Hanem, hogy minden arra született Hazafinak tulajdon magával lett meg-esmérkedése után, legelső kötelelsége az, hogy a' melly Tarsaságban él, annak alkotmányával, és minden környül-állásaival leg bizodalmasobb barátságot vesse.

§. VII.

Ezen tzelnek el-érésére egy igen nevezetes út és mód, a' Státistikának fundamentomos meg-tanulása. Mellynek első fundamentomainak le-rajzolásában olyan rendet tartok, hogy elsőben ennek az ujj Tudománynak nevérol, másodszor el-ösztésárol, harmadszor Tárgyairól, negyedfzer annak kutsejeiröl szoljak, ötödfzör pedig, és utoljára, azon érdemes Tudósokat is hiven ki-nevezzem, a' kiknek halhatatlan munkáiból ezen tulajdon fáradozásimnak leg-első, és ezért talám nem is egélfzfen ért gyümöltseit, öszve fze-degettem.

A' STÁTISTIKA' TÁRGYAINAK,
ÉS TANITÁSA MÓDJÁNAK MEG-ESMER-
TETÉSÉRE VEZETŐ

Ú T M U T A T Á S.

§. I. *A' Státistika' Nevéről.*

Státistika! A' millyen ujj, éppen olyan idegen, és idétlen nevezet ez! Nem régibb ez ötven esztendősnél; elé-fordul ugyan már egy 1701-beli Iro-nak munkájában (*Turmanni Bibliotheca Státistica*, Hala 1701) de éppen nem olyan értelemben a' millyenben ma közönségesen szoktuk venni. Szü-lette földje Német Ország. *Göttingában*, *Halában*, és *Helmstadtban* kezdett leg-elsőben a' Tudosok' nyelvén pengeni. Fel-találója kétszég kívül valamelly *deákizálásban* különös gyönyörűségét ta-láló Tanító. De akármely rófszszul hangzo neve-zet legyen is, kellemetelsé tette már a' mái tudós Világ, és tsak nem minden pallerózottabb Nemze-teknél, polgári szabadsággal bir; a' kiknek követés-re méltó példájok, engemet is arra bátoritt, hogy ezt a' nevezetet addig leg-alább mozgásba hozzam,

6

mig nem tulajdon Nyelvünken egy uj, és a' dolog' természetét jól ki-tévő szót találhatunk. Lásd ennek Historiáját bővebben *Gottfr. Achenwalls Staatsverfassung der heutigen vornehmsten europäischen Reiche, und Völker, im Grundrisse*, hetedik ki-adás *Sprengel* által. *Göttin-gában, 1790 p. 7. not. (a), Lueders Einleitung in die Staatskunde nebst einer Statistik der vornehmsten europäischen Reiche* Iter Theil *Leipzig 1792. p. 4.*

§. II. A' Statistika' el-osztása.

Két nagyobb részre lehet osztani a' Státistikát. Egyik a' közönséges, másik a' különös Statistika nevezete alatt erméretes.

§. III. A' közönséges Státistika az a' tudomány, a' melly az Országok' jelen való természeti, és polgári állapotjok' fontos meg-esmérésének módját adja elő. A' különös Státistika ellenben, ez, vagy amaz Ország' jelen való természeti, és polgári állapotjának nevezetefségei körül foglalatoskodik. És így ezen rövid le-írás szerént, tsupán csak az nevezheti magát *Státistának*, a' ki esméri az Országoknak jelen-való természeti, és polgári állapotjokat, a' ki látja az Országoknak nevezetefségeit, tudja az okát, miért érdemlik azok ezen nevezetet. ki tanulta a' módot, melly szerént ezen nevezetefségeket a' több közönséges dolgoktól el lehessen választani.

§. IV Ország' nevezetefségei mind azok a' dolgok, mellyeknek az Ország' boldogságának elő mozdította.

sába, vagy annak meg akadályoztatásába szembe tűnő be-folyások vagyon. Ezen nevezetességekre nézve im e' következendő két törvényt kel szemünk előtt tartani: 1) Sok dolgok tartoznak az Ország' nevezetességei közzé, melyeket a' köz Nép oda nem számlál. p. o: a' sertéseknek száma valamelly Országban; a' Kávé-italnak el-kezdése a' Falusi Nemes emberek, és a' Városi polgárok között. 2) Sok dolgok nem tartoznak az Ország nevezetességei közzé, a' melyeket a' Község oda számlál, vagy a' Státistikák is ezen tudománynak tetsémői állapotjában oda számláltak. Illyenek p. o: gyakorta a' keresztes Rende, és a' Tzimerek.

§. V. *A' Státistikának Tárgyairól.*

Egy Országnek közönséges meg-visgálásában három nevezetes dolgok fordulnak elő. a) A' Tartomány. b) A' Nép, vagy a' Lakosok. c) Az Igazgatás.

§. VI. *A' Tartományról.*

A' Tartományt a' mi illeti, ezen pontnak jó móddal való meg vizsgálásában szollani kell a) A' Tartománynak fekvéséről magában, és szomszédaira nézve. b) Nagyságáról. c) Természeti, és polgári hatáiról. d) El-osztásáról. e) A' *Klimáról*, vagy Ege' minémüségéről. f) A' Földnek természeti tulajdonságairól, és g) annak Terméseiről (Productumairól) még pedig mind azokról, melyeket a' Természet önként ad, és mind azokról, melyeket a' mesterség készített.

§. VII. A' Tartomány' nevezete alatt értem itt a' Föld'kerekségének egy ki-mivelt bizonyos részét, mely

ez, vagy ama Népnek tulajdon birtokában, és hatalma alatt vagyon.

a) Annak fekvését tudni egy Statistának elmulthatatlanul szükséges, az az: tudni kell, hol fekszik valamely Országnek tartománya? milyen közel, vagy milyen meszre az első Déli-linéához, és Egyenlítőhöz? egy másfal öszve foglaltatott, vagy külön-külön hányt részekből álló egész-e? és hány Zonák alatt fekszik?

Ezek mind igen fontos kérdések, melyeknek meg-fejtésekre az Országok' Abroszfzainak esmérése, és a' Mathésis szerént való Föld' le-írásának tudása, sokat segittenek.

Semminek a' Klimába nagyobb mértékben nintsen bé folyása, mint az helynek az Equátortól való távol-létének, vagy ahoz való közelítésének. Semmi megint olyan nagy külömbséget az Emberekben, és a' Tartományokban nem okoz, mint a' Klima. Mennyit nem különböznek a' Természet' szüleményei a' Déli Tartományokban, az Északi Földnek természeitől (*productumaitól*)! *Surinámban* soha sem hoszszabb a' Nappal az éjtzakánál. Ellenben *Pétervárában*, a' leg kurtább Nap csak hat oraíg tart, a' leg hoszszabb Nap pedig három Hétnél is tovább nyulik, (*Journal des Luxus, und der Moden. Jahrg. 1791. S. 118.*) és *Novaja Semlja* nem esmér más változáft, hanem a' melly vagyon egy három Hó-Napokig világlo Nappal, és egy kilentz egész Hó-Napokig setéteskeő kedvetlen éjtzaka között.

Tsak nem egézfzfzen három Zónak borityák-
bé azon Tartományokat, melyeket a' hatalmas *Muszka*
Tzárne' Tsáfszari páltzája igazgat, és millyen
bővsége nints azokban a' gazdag Természet' külömb-
külömb-féle ajándékainak; tsak nem minden produc-
tumok találtnak a' *Muszka* földön, a' melyek
vagy hasznosok, vagy gyönyörűségesek; a' *Belga*
pedig, kitől a' maga anya-földén a' Természet nem
tsak az aranyat, és ezüstöt, hanem még a' fát és
a' kenyeret is meg vonta, mellös tartományt szer-
zett magának; és az ott termett nemes produktumok-
nak szer felett való bővségét, a' Világ' öt részeinek
kereskedés által osztogattya,

Muszka Országának roppant birtokai egy meg
nem szakasztott Egézfzfzet télfnek. *Muszka* Or-
szágának uralkodó Afzfzfzonya *Arkangyalból Selen-
giszkig*, a' *Dünnától* az *Anadyr-ig*, hat száz
Német mért-földeket utazhat-el a' maga tulajdon föl-
dén. Két ezer mért-földet kell eveznia *Belgának*,
míg a' *Jo-Reménység* nevű tengerbe dülő magos
hegyet el éri, és innen még ezer hat száz mért-föl-
det mér *Batáviáig*; 's még sem ért-el a' maga Bir-
tokába, a' drága fűszerfzámoknak szülötte' földébe:
úgyan nékie ha nem meg-mérhetetlen, de tsak úgyan
nagyon irtoztato közt kell által-ufznia, a' míg *De-
meraryt*, és *Essequebot*, a' míg *Berbicet*, és *Su-
rinámot* el-érheti.

Melly nagy külömbséget okoz ez a' *Muszka*
birodalom, és a' *Belgák* birtokai között! Mi volt
könnyebb? mint el-fzakasztani *Hollandiát* az ő
Ásiai, és *Ámerikai* birtokaitól: Mi költségesebb,
mi bajosabb, sőt mi lehetetlenebb, mint azoknak az

oly távol lévő Tartományokunk meg-oltalmazása ?
Még is azokat a' *Belga* e' mái napig is bírja.

b) A' Tartomány nagyságán értem annak hossz-
szára, és szélére való ki-terjedését, de ennek bi-
zonyos meg-határozását, rész-szerént a' Tartomá-
nyoknak egyenetlen formájok, rész-szerént a' mért-föl-
dök véghetetlen különbözőések, ha nem lehetetlenné,
leg alább felettébb bajossá tészik. Azonban a' va-
lóságos, vagy lehetséges Culturának, és az Ország'
hasonlatosság-szerént-való hatalmának meg-határozá-
sára tudni, el-mulhatatlanul szükséges.

Négy szegű mért-földekkel szokták ki-tenni a'
Tartományoknak nagyságát, vagy mekkoraságát ;
melly tekintetben azok egy-mástól véghetetlenül kü-
lömböznek. *Génua*nak egész szine nem több 40 □
mért-földnél. Az a' száraz, mellyen *Hollandia*
fekszik 625 □ mért-földnél többre nem megyen.
*Hannover*ának 700, — *Pruszi*ának 3000, —
*Norvégi*ának 500 □ mért-föld a' külső szine.
Nagy *Britán*nia' szine vizont nem megyen többre
6000 □ mért-földnél. *Frantz*ia Ország' szine
8500, az egész *Német Országé* együtt véve
10,000. *Svéci*áé 11,000 □ mért-föld, *Muszka*
Ország egyedül többet fel télsen valamivel 33 egész
Német Orzágnál ; ugyan is egy *St. Péters-*
burgi fel-vetés szerént, az egész *Muszka* birodalom-
nak szine 16 Millio 41,200 négyszegű *Werste*
vagy 339,506 □ Német mért-föld. Lásd *Meu-*
sels Lehrbuch der Statistik p. 453.

Tsupán a' Tartományok' mekkoraságából, lehet
úgyan szép következtetéseket ki-vonni valamelly Or-

szágnak jelen valo állapotjáról: azonbann, a' Birodalmoknak nagy kerülete magában gondoltatván, egy Nemzetet-is szerentséfsé, és hatalmofsá nem téfszen. A' *Perfiái* roppant Birodalomnak el-pufztitói a' kised *Görög* Ország szülte. *Ánglia* el-veszté a' maga Colonufsait Észáki *Ámerikában*: *Hollandia* ellenben a' Világ' leg-hatalmasabb, és leg népesebb Urával szembe-szálván, győzedelmeskedett; hasonló szerentséje volt az egyetlen-egy *Fridriknek* az Európai egyesült hatalmofságok ellen való hét esztendő háboruban. Sőt a' Tartományoknak szer selett való nagysága nem egyéb, hanem számtalan veszedelmeknek, s tehetetlen erőtlenségnek, és hamarábbi, vagy későbbi el-romlásnak bizonyos kútfje, és mentől inkább felyül mulja valamelly Birodalomnak nagysága, a' természet-i rendes mértéket, annyival gyengébb a' külső, és belső bátorság, annyivál több veszedelmekkel tellyes a' tsendefség, és annyival hamarább el-következő a' romlás. Ezen állatásról akar ki-is könnyen meg-győződhetik, ha a' következő okokat jozan okofsággal által-nézve meg fontólja.

Az ilyen meg-mérhetetlen közben, nintsen semmi lántz, a' mi az Egéfszet öszve-foglalja, nintsen egyefség, mellynek bé-follyása lehetne az Egéfszbe, az egyező akarat pedig, mellynek mindeneket lelkesíteni kellene, éppen képzelhetetlen. A' *Jávában*, és *Sürinában* lako Belga, nem érzi többé azt a' Nemzeti tüzet, melly az *Hollandust* közönségesen lelkesíteni szokta. Mihellyt *Roma* az egész Világon uralkodni kívánóknak nyomdokába lépett, leg ot-tan minden hazájához való tüzt el vesztette. Az Észáki Országok' erejit egy summába önteni kívánó Kalmári egyesülés (unio) tsak igen kevés ideig

tartott, és ma már alig van fenn a neve a' *Skándi-náviai* Tsászárságnak.

Hol van az a' Szem, a' melly ezt a' roppant nagyságu Kolosfist egyszeri tekintettel el-nézhetné? hol az az hatalmas kéz, a' melly ezt az ilyen vég-hetetlenül különböző részekből álló Egészszet igaz-gathatná? többek az ilyen szer-felett való nagysá-gu Birodalmokban az egy mástól különböző pol-gári alkotmányok, mesterségesebben vagynak azok öszve fűve, többek az Isten' ostaraitól okoztatni szo-kott nehézségek, többek az hamis kereskedésre való utak, többek az igazság' ki szolgáltató szolgálait, sőt magát a' tulajdon uralkodót-is meg vesztegető ketseg-tetések, mint sem azokon egy halandónak győzedel-meskedni lehetséges volna, és millyen ifzonyatos töm-löttzé nem változik egy ilyen nagy Birodalom, ha abban a' királyi Széknek *despotismusa* méjj gyö-keret verhet.

Végezetre az ilyen roppant Birodalmakra való költség véghetetlen sok; azoknak külömb-külob-fé-le széleit, és határait meg őltalmazni tsak nem lehe-tetlen; hát a' szomszédokkal való kötések mennyi nehézséget nem okoznak? Kinek van az az Isteni tehétsége, a' ki olyan közönséges bölts Politikát tudna irni, hogy az által a' tsendefséget minden szomszédokkal fenn lehessen tartani? Ezekből könnyen meg lehet itélni, hogy a' szer-felett való nagy Biro-dalom, a' népeket nem hogy boldogokká tenné, sőt minden szerentséjektől meg-fosztya. Lásd *Lue-der*. p. 12, 13, 14. *Huménak* és *Gibbonnak* munkáit fzerie széllyel. *Mercier* *Notions claires* Tom. 1. pag. 253 *Seq.* és pag. 281 *Seqq.*

De vallyon miképpen lehet meg-tudni valamelly Tartománynak nagyságát? Mimódon lehet ki-dolgozni, hogy hány \square mért-földből áll-annak színe? Ezen kérdésnek meg-fejtése nagyon bajos, kiváltképpen azért; mert a' hiba nélkül való fold-Abroszok igen ritkák, még tsak olyan sintsen, mint a' Prussiai Elő és Utó-Pómerániának Abroszfza, melyet készített D. Gilly, és a' melly rézre ki-metttetett 1689-ben *Sotzmann* által, és a' mellyet méltán úgy lehet nézni, mint a' maga nemében egy valóságos remeket. Ha a' mi föld-Abroszfzaink minden hiba nélkül valók, a' helységeknek fekvései pedig olyan egyenetlenek nem volnának, könnyű volna a' Tartományok' színeit négyzfégű mért-földekben ki dolgozni. Második lehetséges mód volna erre a' posta útból való okoskodás; de itt megint az a' baj, hogy nintsenek mindenütt posta utak, az hol vagynak is pedig, igen tsavároson járnak: úgy hogy az ebből ki hozott fel-vetésnek a' valóságtól nagyon el-kel-lene távozni. Az út-mérő, és lépéseket számláló eszközöknek fel találása sem sokat segíthet ezen nagy kérdés meg fejtésére.

Itt hát egyedül a' valóságos földmérés marad fenn, tsupán tsak ez által lehet valamelly Tartomány' mekkoraságának bizonyosan végére menni. Hanem e' megint nagyon kényes dolog, és sok utánna járásban is kerülne. Ugyan is 1). Erre a' tzelra dologhoz értő ügyes föld-mérőket kellene taníttatni, nem pedig olyan kapakerülőkre bízni, a' kik talám tellyes életekben soha tsak *decempedát* sem láttak. 2). Hogy ne huzzák, halaszfszák a' munkát, nem kellene nékiek napfszámot adni, hanem inkább mért-földek' száma szerént fizetni, ekkor pedig vigyázni kellene réájja, hogy a' Föld-mérők a' mért-földek számát, ok nélkült ne szaporí-

tsák, tsupán tsak a' magok hasznok' kedvéért. De 3), ha mind ezek meg vólnának-is, ki fizetné-ki a' Föld mérőket? Ebben különbözök megint az értelmek, de az igaz, hogy a' Theoria szerént, minden adót-fizető privatus birtokosnak, nem különben a' közönségnek hasznos lenne, ha tudná, hogy ki-ki, a' maga adójához képest, mennyi és mitsoda féle földdekkel bír?

Találkoztak egynehány Nemzetek, a' kikt egész birodalmakat fel mérettenek. Leg-elsők ezek között a' *Frantziák*, kik között *Cassini* készítette a' plánumot az egész Ország' fel-mérésére, illyeténztimű munkájában: *Description Geographique de la France*. Hanem ott-is az e'-féle méretés véghetetlen költségbe került. A' mellett a' föld' ki-mérésének félben-hagyására különös haszon is ösztönözte a' Frantziákat, nem tudatván ugyan is az Országnak mekkorasága, sok nagy darab helyeeket lehetett birni a' nélkül, hogy azokrol leg kifsebb adót is fizetnének.

c) *Határok*, Ezek két-félék, *természeti*ek és *polgári*ak; azokat maga a' Természet vonta, vagy hegyek, vagy folyóvizek, vagy havasok, vagy köziklik, vagy tengerek által; ezek iránt az Országok egyeztenek-meg vagy nyilvános, vagy pedig titkos kötések által. *Olasz* Országnak szinte mindenütt száraz, éz viz határai vagynak, *Tseh* Ország nagy magos hegyekkel és sűrű rengeteg erdőkkel vagyon hatalmason környül véve. Semmivel sem alább való határokkal áldotta-meg a' termékeny gazdag *Erdély* Országot is a' bőv kezű Természet. *Magyar* Országot rész szerént a' *Kárpátus'* he-

gyei, rész szerént a' *Dráva Vize*, rész szerént kötések által vonattatott határok választják-el szomszédjaitol; *Muszka* Országnak, és *Dániának* mivelten pusztaí vetnek határt *Svéciának* Éjszak-felől. *Británia* a' maga határaitra nézve, tsupán tsak tengeri hatalmagságtól félhet. Kö-falai voltanak hajdon a' híres *Babylonnak*, és Déli *Britanniának*. A' *Khinaiak* roppant birodalmát pedig 500 n. mértföldekre nyuló hoszú kö-fal oltalmazta az *Hunnusoktól*. Még ma is, a' hol a' Természet megszűnt barázdákat vonni, ott a' Mesterség határ-köveket és oszlopokat emelt-fel.

Nagyobb ugyan annak a' népnek bátorsága, a' melynek Tartományát a' Természet meg-ösztotta. De még sem tökéletes ez a' bátorság, a' mint sokan hitték. A' Nap-nyugoti *Gotthusok*, a' *Pyreneus* hegyein innen-is, tul-is uralkodtak; de a' *Nagy Károly*, mind a' *Pyrénéusokon*, mind pedig az *Alpeseken* kerefsztül mászott. Az *Ánglusok* százig uralkodtak *Frantzia* Országban; és maga *Britannia*, mellyet a' Természet, mint magános szigetes Országot igen ditsőséges határokkal áldott meg, soha úgy meg nem támadtatott, hogy abból fzembe tűnő *Revolutio* ne következett volna. Lásd *Sinclair History of the public Revenue of the British empire* T. I p. 37. és 38.

Sokkal nagyobb bátorságban lakik az a' Nép, és sokkal jobb moddal el-tarthatja magát, melyet a' Természet a' maga öröksége iránt bátorságba helyezett. — *Spanyol* Ország a' maga ősi lakhelyének határai felett soha *Frantzia* Orzággal hadba nem elegyedhetik. *Frantzia* Ország ellenben, a'

Nord-Amériikai bizonytalan határok felett mennyit nem tzivedott *Ángliával*; az havasokat nem lehet úgy el hánni, mint a' *Khinaiak*' hofzfu kö-falát, vagy a' *Muszka*' határ-köveiket; 4—5 fáz katona, a' *Spanyol* Országba való bé-ütést egész roppant hadi seregnek lehetlenné teheti: Mennyiben nem kerül ellenben *Hollandiának* a' maga határait a' tenger dü-hösségei ellen oltalmazni!

Ki-mondhatatlanok annak a' *Tartomány*nak más helységei felett való hasznai, a' melyeket nagy folyó vizek, és a' tengerek határoznak meg. A' Felséges *Austriai* Ház alatt való *Tartományok*, négyszerte többet érnének *Frantzia* Országnál, ha azoknak tenger-partjai volnának, és az által természeti gazdagságokat betesebbé tehetnék; ha *Lengyel* Ország tenger mellett nem fekünnék, vége volna az ő egyetlen-egy produktumával (Szüleménnyével) a' gabonával való kereskedésének. Soha *Hollandiának* kereskedése arra a' poltzra nem hágott volna, ha az ellene dühösködő tengerek ötet a' *Világ*' minden részzeivel öfzve nem kötették volna.

Mind ezek az hasznok, és fogyatkozások pedig nevekednek, vagy kisebbbednek ahhoz képest, a' milyenek a' szomszédok. *Biscaja*' oltalmazó kö-falának csak volt valamelly tekintete, a' míg *Spanyol* Országban több erőden Királyi-Székek találtattak. *Cseh* Országnak határ erdeit eddig rég ki vágták volna, ha a' *Prussus*sal könnyen eredhető hadra nem néznének vele. Sokszor tsupán a' szomszédoknak köszönheti valamelly Nemzet a' maga virágzását, vagy el-hanyatlását. Erre leg-világosabb példák némelly Városok. *Frankfurt* a' maga virág-

zását, *Dánzig* a' maga hanyatlását, izomizé-
jaiknak köszönhetik Lásd *Lueder* p. 7. 8.
9. 10.

El-osztás. Minden Országnek birtokát két fel-
sőbb szakaszra lehet osztani u. m. *Anyá, v. Ös, és*
Mellös Tartományokra.

*Anyá v. Ös Tartomány*nak nevezem azt,
mellyet valamely Nemzet sok száz osztendőktől fog-
va örökség szerént bír, vagy a' melyet akkor haj-
tott birtoka alá, mikor magát Országos Társasággá
formálná. Ennek megint több el-osztásai vagynak,
a' melyeket egy Státistának fel-jegyezni nagyon
szükséges.

*Mellös Tartomány*nak azokat nevezem,
a' melyeket valamely Ország, minekutánna magát
formálta volna, lassan-lassan, és különböző időkben,
's módokon hajtott a' maga hatalma alá. — A' mint
ezen rövid le-írásból ki-tetszik, több módokon juthat
valamely Ország a' mellös Tartományoknak bi-
rására, melyek rész szerént *Europában*, rész sze-
rént a' Világnak újabb részeiben találtnak. A' ne-
vezetesebb módok pedig ezek: 1) Az házaságok.
2) Az örökség szerént való következtetések; 3) A'
hadakozások által nyert győzelmek. 4) Mellös tar-
tományokat szerzettek sokan magoknak igazságtal-
anság, és kegyetlenség által. Ebben leg-nevezete-
sebbek a' *Spanyolok, Hollándusok, és Anglu-
sok*, a' kik nem csak sok Tartományokat foglaltanak
el igazságtalanul, hanem a' felett azoknak lakosain
hallatlan kegyetlenségeket vittnek véghez. Lásd *Ge-
schichte der Engländer am Ganges*. Innen kö-

vétkezett ama minden érzékénységet fel borzafzto, szörnyü istentelenséggel tellyes Ember-adás, és vévés, az az utálatos motsok, ez a' *pars pudenda* az Europaiak' nevében. Ertem a' Szeretsenekkel való baromi kereskedést. De fel serkent már valahára az emberiség, és el-kivánta ezt a' motskot törteni. Leg elsők ebben a' *Dánusok*, és vajha őket már valahára az *Anglusok* is követnék!! 5) Némelly Országok a' kereskedés kedvéért foglaltak-el holmi helységeket, mellyekben t. i. a' Természetnek nállok egéfszén esméretlen szüleménnyeit, és termésit, de a' mellyekre azonban el-multhatatlanul szükségek vólt, bőven lehetett találni. 6) Az új *Koloniak'* fel-állítások által. Hogy t. i. némelly *Productumok*, a' millyenek a' *Kávé, Nádméz, Tzitrom, Narants*, 's. a' t. olyan drágák ne lennének, tehát az e' féléket termő Tartományokban, munkálkodó lakosokat szállítottak meg. Így *Dániának*, a' Nap-nyugoti Indiákon három illyen Szigetetskéi vagynak. Az illyen *Kolonusoknak* kiküldések által az Ország éppen nem erőtlennül, ha jó móddal vífzik.

e) *Klíma* — A' *Klimát*, az az, a' meleget, és hideget, a' szárazságot, és nedvességet, 's a' levegőnek külömb-külobb-féle változásait igen sok féle, rész szerént esméretes, rész szerűnt ez után fel-találando ckok szerzik valamelly Tartományban, annyi bizonyos, hogy abba igen esméretes befolyása vagon a' Napnak, és a' Hóldnak, e' mellett a' szeleknek, a' Tartomány különös fekvésének, és tulajdonságának, a' föld vadságának, vagy miveltségének,

a' vizek, és a' hegyek magófságának, nagyságának, és állásának, mint a' sivatag erdős helyeknek-is.

Akar mennyire kifsebbitsük is a' Klimának az állatok', és a' plánták' országába, az Emberek' láthatatlan részeibe való be-folyását ; mind azonáltal a' felső Világnak az alsoba való be folyása, mindég szembe tűnő marad, és a' magát nem csak mindenütt, hanem gyakran erőszakoson is ki-üti. Ebbőlazonban nem következik, hogy én a' *Montesquieu* ; és *Mercier* oskolájokba által állanék, kik közül a' Klimának mindenik szer-felett sokat szokott tulajdonítani. *Esprit des Loix* III. XIV. *Notions claires*. I. 313.

A' különböző Égi-kerület alatt fekvő Tartományok mindég különböző productumokat termettek, akár mint igyekezte is az Emberi szorgalmatosság a' különböző *Zonákat* öszve zürni-zavarni. Soha Erdély arra alkalmas nem leszen, hogy fűszerfzamat, és nád-mézet teremjen ; a' mint ellenben bizonyos *Europai* productumoknak szülő anyokká *Surinam*, és az úgy nevezett Fűszerfzam Szigetek, nem tétettetnek. A' levegő-égben történni szokott sarkalatos változások' temérdek külömb-sége határozza meg a' földnek nem csak mivélését ; hanem jövedelmét is. *Auftriában* fokszor egész Kerületeknek szölojójét a' jég-eső sajtolja ki. *Jeniseiskben* nem tartják ritkaságnak, ha az ért gabonákat az hó örökre elborítja, bizonyos gráditsokon túl minden föld-mivélésnek vége szakad ; az efsőnek nem léte a' *Fernando de Norana*' mivélését telyes lehetetlenné téfzi, söt *Surinamnak* több részeiben, egy, el-esett fzikra nagyobb kárt okozhat, mint a'

Sámson farkoknál fogva öfzve kötött rokái' szerzetének.

Maga az Ember is, a' ki az Égi területnek csak nem mindenik szakaszát ki-álja, és a' Világnak akármelyik szegeletében is el-szaparadhatik, nem elég erőss arra, hogy a' Klimának ellent áljon. A' régi betegségek, a' felső világnak az alsóba való befolyása által meg-változnak, és ujjakat szűlnek. A' mejjet sértő betegségek, az hideg Tartományokban, és idő szakaszokban, kegyetlenebbül dühösködnek, a' rothasztó hideg pedig a' melegben. A' Klima nagyobbára az, a' mi a' *Malabari* tenger-partokon a' kilentz esztendő Nevedékenyekben a' fűzefséget a' fekete hattyunál ezerfzerte ritkábbá teszi, a' mi a' kilentz, tiz esztendő Leánykakat *Jávában* minő Férjhez adattya; egyedül a' Klima az, a' mi *Siciliában* 30 esztendő Nagy-anyákat tsinál, egyedül a' Klima alatta-el *Campagna di Romában* örökre, a' kit bizonyos idő-pontban a' mezzön kün aluva talál. Lásd *Lueder* p. 19. seqq. *Götting Hist, Magaz.* IV. 13. 2. Heft. p. 1. seqq.

Már *Polybius* is meg jegyzette vólt, hogy a' Nemzeteknek testek' állását, színeket, és erköltseiket a' Klima formálja. Az helyben ülő szorgalmatofságnak a' mérséklett Eg' boltozattya leg kedvezőbb. Ha a' Klima meleg, meg akadályoztattya az olyan kézimesterségeknek fel-állításokat, a' mellyekben egyfzersmind több embereknek kell dolgozni; nem engedi fel-emelkedni az olyan mesterségeket, a' mellyekre kimentzék, és sok világofság kívántatnak. Ha ellenben a' Klima igen hideg, éppen nem veheti fel azokat a' mesterségeket, a' mellyeket a' szabad Eg' alatt

kell dolgozni. A' *Linéától* nem igen messze, vagy ahoz igen közel, az emberkülömb-külömb munkákra éppen alkalmatlan, a' mellyek egy közepes mérséklesnek láttatnak tulajdonoknak lenni. Hijába kereste-fel *Nagy Péter Tár* az *Europai* ki-nyílt fzemü, és meg-világosodatt Országoknak minden mesterségeiket, a' mellyek az ő Nemzetét már egyfzer valahára Emberekké tehették volna; ötven, és több ezstendök tölték vólt el, és még ezen Mesterségek *Muszka* Országnak közepette semmi állandó gyökere nem vertek vólt. Minden ott lévő mester emberek kül-földiek, és tsak hamar ki halnak minden táltumaikkal, és munkájokkal egyben. Lásd *Raynal Gemälde von Europa* p. 207. német ford. Dessauban, és Lipsiában. 1783.

f) A' *Földnek természete, és tulajdonsága.* — Valamiképpen valamely Uradalomnak, vagy nagy Jozágnak esmérése igen hijjános, ha annak természeti termékeny, vagy terméketlenségét nem tudjuk: éppen úgy van a' dolog az egész Tartományoknak esmeretségével is. De semmi sints nehezebb, mint ebbenn a' részben elegendő le-írásokat találni. Egy szakaszának is a' mi Europai Országaink' Statistikájának ennél gazdagabbnak nem kellene lenni, azomban egyik sints ennél hijjánosabban ki dolgozva. Én tsak egy néhány Tzikkelyeket jegyzek-fel ide *Luederből*; mellyeket minden Statistának szemme előtt kell tartani, ha valamelly Tartomány földének természetét ki akarja tanulni.

1) Leg elsőben az hegyekkel, mint a' Termézet' gazdag kintses házaival kell meg-esmérkedni. Erre pedig a' kívántatik-meg, hogy tudjuk az he-

gyeknek fekvéseket, magasságokat, számokat, és a térséghez képest való mekkoróságokat. Erről igen elmes jegyzéseket lehet látni *Gatterer*nek legújabb Föld-le-írásában a' 10. 11. 12. 13. és 14. lapokon.

2) Utánna kel jární, ha vagynak-e' valamelly Tartományban kopasz puszta, vagy pedig nintsenek? Ha vagynak, azoknak széleket, hosszszakot, sőt egész udvaraknak, vagy színeknek mekkoróságát, meg-határozott számmal kell ki-tenni. Meg-érdemlik ezek a' Státista' figyelmetességét azért, mivel mint a' hánykodó tengerek a' termékeny tartományokat szoktak egy mástól el-választani.

3) Fel-kel számlálni minden Tartományokban a' roppant álla-tókat, a' folyó vizeket, és patakokat, mellyek a' Tartományt itatják, a' mesterséggel készített réteket öntözik, és a' mellyeknek a' Fabrikákra hasznokat szokták venni. De e' még nem elég, hanem itt apróbra kel venni a' vizsgálódást. Utánna kel jární, honnan erednek, és merre folynak a' vizek, milyen lassuk, vagy milyen sebesekek, mitsoda partokkal vagynak körül-véve, vagynak-e' azokban feneketlen mélységek, közliklák; vagy víz-fszakadások, vagy pedig nintsenek? Ha vagynak, segített-e' a' mesterseg azon természeti akadályokon, vagy pedig nem? Lehet-e' azon vitorlakkal, vagy evezőkkel jární mindenütt, vagy csak némelly helyeken, és az e'ztendőnek bizonyos részeiben? Ha pedig éppen nem lehet, hány mázsát vonhat fel egy ló a' vízzel szembe? Továbbá meg kell bizonyoson határozni, mi-módon, és milyen hamar, vagy milyen későre szabadul meg a' víz a' jégtől; milyen egészse-

ges, vagy egészségtelen, melyik tengerbe szakad belé,
mitsoda folyovizekkel van, vagy lehetne öfzve köt-
tetése? 's a' t. ?

A' természet' három országa productumainak
laistromából ugyan sok nehéz kérdéseket meg lehet
fejteni, de a' föld természetét, és tulajdonságait
egészfzen ki tanulni tsak ugyan nem lehet. Pedig
ettől ki-mondhatatlan sokat fűga' Népek', és Nemze-
tek' boldogsága! Ha az Uralkodók, ha az Ország'
Nagygyai esmerték volna a' reájok bizott tartomá-
nyokat, soha az Emberi Nemzetnek annyi Isten-ostorá-
val baja nem lett volna. Lásd Lueder p. 23, seqq.

g) *Productum* (v. *Termés*, *Szülemény*)

— Productumnak lehet nevezni mind azt, valami a'
Tartományban van, vagy a' terméztettől, vagy a'
mesterségtől nevelve, és a' minek a' lakosok hafznát
tudják venni. Ezt ez utolsó meg határozást azért ra-
gasztottam hozzá, mivel sok a' féle terem némely
helységeken, a' minek a' lakosok éppen nem tud-
ják hafznát venni, az honnan az a' féle a' Statista
figyelmeteftségét nem igen érdemli meg. p. o. Khi-
nának határaiban ott a' sok teméntelen on, de nem
tudják semmi hafznát venni. Így nem veszik sok
helyeken a' tekenős békáknak semmi hafznokat. Göt-
tinga körül is mennyi ideig nem tudták, hogy ott
portzellán edénynek, és pipának valo jó föld va-
gyon. A' Productumok' szakaszza alá tartozik nem
tsak az, a' mi valósággal van valamely tartományban,
hanem az is, a' mi lehetne, és lenne-is, ha jó mód-
dal utánna állanának. Ilyenek p. o. a' Selyem bo-
garak, 's a' t.

Egy Tartomány sinsz, a' mely minden Productumainak elég illendő, és jó hasznát tudná venni; sőt majd minden Tartománynak vagynak olyan Productumai, a' melyeket éppen nem is esmér. Jól tudta ezt a' természet mind az három Országaival közélébbről meg esmérkedett *Linné*; azért is Svéciában a' maga Tanítványait szerte szélyel mindenfelé ki küldötte; hogy azok a' Tartomány' Productumait fel fzedvén, annak hasznait ki tanulhatnák. Ez egy igen követésre méltó példa. Erre különös tanult Embereket kellene tartani az Uralkodóknak minden Országban.

A' Productumok nevezetesen háromfélék:

1) El-mulhatatlanul szükséges Productumok, melyek nélkül t. i. valamely Tartomány telyességgel el-nem lehet. Ilyen a' Kenyér, Viz, és Só.

2) Szerfelett való bővségű Productumok, a' melyek nagyobb mértékben teremnek valamely Tartományban, mint sem a' mennyit a' lakosok egymás között el költhetnek. — Ebből származik az *Export*, vagy némely Productumoknak az anya-Tartományból idegen helységekbe való ki hordások. De hiájában van valamely Tartománynak ebben, vagy abban szerfelett való bővsége, ha nintsen jó mód annak haszonnal való ki költöztetésére.

3) *Nem-Productumok* (Negativa Producta) melyek nem a' Tartományban teremnek ugyan, de még is ott emésztenek meg, p. o. Nád-méz, Kávé, Fige, Narants, Tzitrom, 's a' t. Ebből származik az *Import*, melyet az *Exportal* öfzve hasonlit-

ván, léfzen belőlle a' kereskedés egyarányúsága (*Commercium' Æquilibriuma, v. balance du Commerce.*)

A' jó igazgatásu Országokban az Exportnak nagyobnak kell mindég lenni az Importnál, vagyha az Import nagyobb talál lenni, annak jobbitására az eszközöz kezek: 1) A' Nem-Productumokkal való éléft minden modon kifsebbíteni kell P. o. kávét nem kell inni, figére, narantsra nem kell pénzt vesztegetni. De az e'-féle el-fzoktatás nagyon bajos fzokott lenni. Svétziában a' lakosokat a' pálinka italrol el fzoktatni telyes lehetetlen volt. Ide járul még az is, hogy ez által a' lakosok' szabadsága érezhetőleg tsonkittatik, melyet az Udvarnak, ha okoson akarja vinni a' dolgot, nagyon kerülni kell. — 2) A' Természet' Productumát Mesterség' Productumává kell tenni p. o. a' gyapjur nem kell másnak el adni, hogy ofztán a' posztót darabjába hat hét árrán vegyük, hanem fá-brikákat kell fel állítani. 3) Bövséget kell csinálni az országban, mely nevezetesen az által esik meg, ha annak azon Productumai szaporítatnak, melyekre kivált a' szomszéd tartományoknak szüksége van. — Ha mind ezek nem használnak, nem segítenek, a' következők belőlle, hogy egyik Nemzet a' másiknak adofsa lesz; a' Nemzet' gazdagsága, és hitele meg kifsebbedik; papiros pénz jó bé; 's kevés Esztendők alatt a' rosz következesek ki ütik magokat.

Miből tudhatja meg a' Státista, valamely Tartománynak Productumait?

E' megint kényes, és egyfzersmind nehéz kérdés is.

1) A' mi a' Kamara' tulajdon Productumait illeti, a' melyek t. i. nem magános Személyeké, azokat csak könnyebb ki tudni, ki nyomozni, nevezetesen az olyan országokban, az hol az e'-féleből a' Fő-kormányozó-Szék semmi titkot nem szokott tsinálni, Ilyenek a' Bányák, 's a' t.

2) A' mi a' magános személyek' Productumait illeti; minémű a' buza, bor, és egyéb természtés, marha tartás 's a' t. ezeket bajosabb bizonyoson kihaláfní. Lehet csak ugyan a' buza termésről ügyes laifstromokat kiadni. Az első remek laifstromot ebben a' dologban Justi kéfzítette. Lásd *deffen Grund-sütze der Politzey - Wissenchaften*. Göttingen 1759. De az e' féle Laifstromokat, ez vagy amaz országba bé-vinni felettébb bajos, minthogy rosz következéseitől félnek a' lakosok.

3) Az hol az e' féle laifstromokat nem lehet vinni, csak ugyan tsinálhatni a' valósághoz közelítő felvetést arról, mennyi bor, vagy buza terem. Mivel többire majd minden helységeken tizedet szoktak fizetni mindenféle Productumokból, melyből, azoknak summáját fel-lehet vetni, vagy az hol e' meg nints, szoktak leg alább adót fizetni, mely megint egy jó eszköz a' Productumok' ki tanulására.

4) Utolsó módja az ezen pontban való okoskodásra a' Statistának a' szér-felett való bővségű Productum és a' Nem-Produktum. Abból t. i. a' mit ki-vifznek az országból, és oda bé hoznak, megint szép hozzávetéseket lehet tsinálni, az Ország' Productumainak meg lehetős ki nyomozásokra.

Mesterség' Productumai.

Ezen nevezet alatt értem mind azokat a' Productumokat, melyeket az emberi szorgalmatofság, és mesterség teremti. Itt ugyan minden apróságot nem lehet fel venni, és külön külön elő számlálni. Hanem vagynak a' szorgalmatofságnak, és az elmés mesterségnek olyan nevezekesbb Productumai, mellyek mind a' Fő Kormányozó szék', mind pedig a' Státista' figyelmettségét meg érdemlik, és ezeket kell már a' lehető rövidséggel, de azomban világosan leírni.

Egy Nép sints már ma egész Európában, a' melynél a' mesterségnek valamely Productuma ne találtatnék, a' mint más-felől olyan Nemzet sints egy is, a' mely a' maga Tártományában a' mesterségnek minden Productumait készítetté, a' melyre néki szükség van, hanem némelyek egyben, mások megint másban lettenek nevezetesekké. Lehet tsudálkozni, ha meg gondolja az ember, milyen nagy haszna van az e' félékből minden Nemzetnek, 's még is láttya mely későre nyílt-fel e' tekintetben tsak nem minden Nemzetek' szeme.

A' Mesterség' Productumai között három nevezetesebb találmányok mutatják ki magokat u. m. a' *Mánufakturák*, a' *Fabrikák*, és a' *Pénz*.

A' Természetben találtató Productumoknak kidolgozása, és haszonvehetésre való fordítása, közönséges névvel *Kézi-mesterségnek* neveztetik. Hogy ezek közzül némelyeknek a' többek felett való méltóságot, és nemességet adhassanak, azért igyekezik

az emberek fel-találni a' *Fábrika*, *Mánufaktura*, és *Mesterség* nevezeteit. A' két első nevezet tulajdonittatik minden kézi mesterségnek, ha t. i. az oly szembe tűnő, és oly erőssen üzetik, hogy abból nagy haszna következik a' lakosoknak. Különösen pedig ha a' természet *Productumainak* ki-dolgozásokra, és ki-pallérozásokra az egyéb eszközöken kívül, tűz, és kalapáts-is kívántatik, az ilyen dolgozó miv-helyt nevezik *Fabrikának*, a' mint ezt a' tsupa névből' is ki hozhatni.

Ezek a' *Mánufacturák*, *Fabrikák*, és *Mesterségek* a' Nemzet boldogítására el multhatatlanul szükségesek, mivel ezek nélkül lehetetlen tsak a' szántás vetést is tökéletességre vinni, és gyarapítani. A' mely Nemzet pedig ezeket a' föld-mivelésével öszve köti, mint az *Anglus*, a' mindent véghez vihet, a' mit akar, akarhat pedig mindent a' mire hajlandósága van, és a' miben elő-menetelét látja.

A' mesterségeknek az a' természetek, hogy ők az egész világon mindenütt Hazafiak. Egy ügyes mester-ember a' világnak akár melyik szegletében meg élhet, mert ő az egész világ' számára dolgozik. A' talantumok mindenütt el-kerülnek a' rabságot, melybe a' gyávák mindenütt belé esnek. A' *Frantzia* országból ki kergettetett *Protestánsok*, minthogy jó mester-emberek voltak, *Europának* minden ki nyíltabb szemü országában találtak magoknak menedék helyeket:

De ezeknek hasznáról inkább meg vagynak győzette mindenek, nint-sem azt hofzfas okokkal megmutatni szükség volna. Én tehát tsak azt jegyzem

meg, hogy nem minden Manufakturák' fel-állításából egy arányu haszna van a' Nemzetnek; leg-bátorságosabbak azok, melyek a' Tartományok' tulajdon Productumait dolgozzák fel, és mivelik ki.

De még itt-is nagy a' különbség. A' leg nevezetesebb Manufakturák közzé tartozik a' Takátság, nevezetesen a' kereskedő Országokban. Első kérdés tehát az, hogy mennyi szövő-szék van valamely Országban? Minden szövő-székre Ezstendő alatt lehet vetni 500 Tallért. Göttingában az 30 ezstendős háboru előtt 800 szövő-szék volt, hozott-bé 400,000 Tallért. Frantzia Országban csak Strimfi szövő-szék 30,000 van. Ezután következik a' *Bijouterie*, vagy a' drága köveknek ki-pallérozások, és aranyba, s ezüstbe való foglalások. Ez is egy igen nevezetes rubrika. Mennyit nem nyer az az Ország, a' mely az e' félét tulajdon kebelében jó móddal üzeheti. Harmadik helyet érdemlik az aranyból, ézüstből, atzélból, és más értzekekből való dolgozások, azoknak ki mivelések.

A' Státistának szoros kötelessége az; hogy minden Orzágnak, a' mint a' természet', úgy a' Mesterség' Productumaiból való jövedelmét-is meg határozott bizonyos számmal tegye ki, és adja elő. Ezén tzeltnak el érésére ezek a' módok: 1) a' Productumokat csak nem majd minden helyeken meg szokták stempelezni, bélyegezni. Így p. o. Hannoverában a' vásznat, posztot, gyapjat, az honnan ki lehet hozni, mennyi ezekben a' Productum. 2) a' Productumokra tett jutalmak-is erre igen jó eszközök, az hol t. i. ez a' mód szokasban van. Így Angliában minden mesterség' produktumaira, minden sing posz-

tóra jutalom van fel-téve. Ellenben másutt, mint Felső Saxoniában, minden vásárra menő Produktumért valamit kell fizetni. 3) Sokat ki lehet tanulni a' Vámlaistromokból, ámbár azok nem mindenütt a' leg jobb móddal legyenek-is készítve.

Itt már most azt kérdehetné valaki, melyik hasznosabb, az-e', ha a' Manufakturák a' nagy városokban öfzve szorittatnak, vagy ha a' Falukon szerte-fzélyel el vagynak hányva? Ezt a' kérdést a' tapasztalás már rég el-igazította. A' leg-szükségesebb mesterségek ott maradnak, az hol fel talállattak, azokon az helyeken, a' melyek materialét bővön termertek, az olvasztó kementzék, a' minák' vagy értzek', a' szövö-székek, a' len' és kender' hazájában. Dea' szorgalmatóságnak, és a' *luxusnak* egy-mással öfzve szövö-font mesterségei a' Falukon nem lakhatnak. Ha az ora tsináláshoz tartozó mesterségek valamely nagy Tartományban szerte-fzélyel öfztatnának, Geneva minden miv-helyeivel együtt, a' melyekből él, porrá tétetnék. A' *Stoffoknak* tökélettesítése azt kívánja, hogy azok nagy városokban fábrikáltassanak, az hol a' jó színeket a' szép rajzolatokkal, és a' gypju, 's selyem fonást, az arany, és ezüst fonalak' vonásával, öfzve lehet kötni. Hatsak egy tönek meg készítésére-is 18 különböző kezek kívátnatnak: hány mesterségeken, és miv-helyeken nem kell által menni egy arannyal öltött köntösnek, egy varratos lájblinak, a' mig egészszén el-készülhet? Itt tehát a' leg-jobb tanács a' lehet, hogy az ártatlan, és egyes mesterségeket, melyek másoktól el-választva meg maradhatnak, fel kell szerte-fzélyel a' falukon öfztani, a' durva posztókat, melyekkel a' köz nép köntösözi magát, a' falukon kell szövötni, az anya, és

más városok között egy-mással való költsönös haszon vehetést kel fel-állítani. Vagy, a' mi mind ezekfelett való jó tanáts: nem kell semmit bé hozni, semmit parantsolni, magában kel hagyni a' munkás embereket az haszon keresésre nézve. A' kereskedésnek, és a' szorgalmatóságnak szabad folyást kel engedni; melynek tsalhatatlan következése, és haszna bizonyosan a' lesz: hogy a' Manufaktúrák, és a' Népesedés leg nagyobb léptsőre hágnak. Lásd *Ge-mælde von Europa.* p. 210. 211.

§. VIII. *Kereskedés.* Hijában bővölködik valamely Nemzet, Ország, és Világ' szakaszfa a' természetnek, és mesterségnek minden nemű Productumaival, ha egyszersmind jó módja nints az azoktól való hasznos meg menekedésre. Ezt a' módot egyedül a' kereskedés szerzi. Erről tehát a' Productumok után egy két szóval emlékezetet tenni nem lesz illetlen.

Ha valamely Nemzet a' nálla lévő természet', és mesterség' Productumait, melyek benn a' Tartományban el nem kelhetnek, maga viszi ki, és adja el idegen Nemzeteknek, akkor ditsekedhetik ofztán azazal, hogy az ő kereskedése (Commercium) tartós, és gazdagsága ki-merithetetlen. — Minthogy Európának mái fekvése szerént, minden Országának hatalma nagyobbára annak gazdagságán fekszik; ezt a' gazdagságot pedig nem annyira szerzik az arany, és ezüst bányák; mint a' lakosoknak szorgalmatóságaik; p. o. a' Tartomány minden névvel nevezendő szü-

leményeinek öfzve fzedése, az önként, vagy művelés után lett portékáknak, v. terméseknak (materialéknak) ki-dolgozása, 's következésképpen a' vizen; és szárazon való ügyes kereskedés: tehát a' szorgalmatofáságnak ezen ágába szükség jó moddal belé erefz-kedni a' Státistának. Következésképpen világosan ki kell nevezni 1) mitsoda portékák vittetnek ki az Országbol, vagy hozattatnak bé, vagy leg alább költötzetnek kerefztül rajta. 2) mitsoda kereskedő, és ki-kötő helyek vagynak, hol szokták közönségesen le-rakni az árukat. 3) Mitsoda Tartományokban üzük nevezetesen a' kereskedést. 4) mitsoda lábon ál a' kereskedés alkotmányja. 5) mi hafzna, vagy kára származik valamely Nemzetnek azon kereskedésből, melyet üz. 6) és végezetre, az harmintzadok, utak, hajokázható viz tsatornák, mitsoda lában állanak. Lásd Achénwal. p. 32. 33. a' Sprengel ki-adása fzerént.

Közönségesen fzolva a' Kereskedés nem egyéb; hanem az Országok' és Nemzetek' állapotjuk, természetek, és külömségekhez képest a' produktumoknak, és portékáknak pénzrel, vagy más portékákkal, 's productumokkal való fel tserélése. És így a' kereskedés magában gondoltatván semmi ujj dólgot nem hoz elő; éppen nem teremő, minden igyekezete tsupán a' tserében határozódik. Annak segítsége által megmenekedik valamely Város, Tartomány, Nemzet, és Világ' része attól, a' minek ő hafznát nem veheti: és meg fzerzi ellenben azt magának, a' mi nélkül szükölködik. A' mesterségek, és föld-mívelés nélkül tehát semmire sem mehetne a' kereskedés: de azok-is e' nélkül igen keveset érnének.

A' kereskedés e' fzerént el - multhatatlanul szükséges, de egyfzersmind nagyon ki terjedett hafzna-is van; nem tsak, hanem a' Nemzetek' világosodásokta-is szembe tűnő a' bé folyása. Leg-első szülöttye annak az igyekezet, és munkáság, melyek a' Lélek' tehetségeinek ki fejlődésekre szükséges képpen meg kívántatnak. A' kereskedés továbbá bizonyos rendet, és meg egyezést állit fel a' kereskedőnek minden tselekedeteiben, melyeknek bé folyása magát a' kereskedő Népek' polgári alkotmányaiban, és törvényeiben-is nyilván ki mutattja. — Azt-is meg kívánja a' kereskedés, hogy bizonyos tudományok, és mesterségek ki palléroztassanak, melyek nélkül a' kereskedés', és hajókázás' üzése nem mehet. Ezek szélesfztenek el a' világon fzerre fzélyel sok tudományokat, és egy kereskedő Nép a' maga találmányait, és tapasztalásait a' másikkal közleni szokta. A' kereskedésre meg kívántató idegen nyelveknek meg tanulása segíti egyfzersmind a' világosodást, és annak el-terjesztését, sőt maga a' jó izlés a' kereskedéssel együtt tovább tovább plántalódik; mivel a' kereskedés nem tsak meg gazdagítja a' Népeket, hanem a' tsendes, és gyönyörűséges élethez való kívánságot-is beléjek önti, melyről egy fzegény és minden kereskedés nélkül való Nemzetnek tsak gondolkodni-is lehetetlen. A' Lélek' tehetségeinek ki fejlődése, és a' jó izlés, melyeket a' kereskedés segíjt, szülik az éles elméfséget; és a' kényes érzékenységet: ezeknek pedig az emberek' hajlandoságaiba, erköltsaikbe, és indulattyaikba, szükséges képpen nagy bé folyásoknak kell lenni. A' kereskedésnek lehet továbbá köfszönni a' szabadsághoz való buzgó hajlandóságot; mivel a' szabadság a' kereskedésnek lelke. A' türedelemnek lelke, és idegenekhez von-

író tisztelet hasonló-képpen következései a' kereskedésnek. — Igaz ugyan, hogy más oldalról nézvé a' dolgot, vagynak rosz következései-is a' kereskedésnek, de ha azokat a' jó következtetésekkel mérő serpenyőbe tétszük, majd semmit sem nyomnak. Akkor leg veszedelmesebb a' kereskedés a' Lélekre, és a' Szivre nézve; a' mikor az, mint *Monopolium*, tsak igen kevés számú lakosoknak vagyon kezében, mert a' ki-rekesztő kereskedők (monopolisták) nem egyebek, hanem az egész Nemzetnek valóságos nádáljai, kik a' közönség' vérét ki szíván, azt egyszerűsmind veszedelmes tehetetlenségbe táfiztják.

§. IX. Leg-veszedelmesebb, és leg kártékonyabb neme a' kereskedésnek a' ki-rekesztő - kereskedés (monopolium). Érték pedig ezen nevezet alatt egy olyan ki rekesztő just, melyel a' társaságnak valamely tagja, vagy maga személyében, vagy több kereskedő társaival együtt, bizonyos portékák' bé vásárlására, és el adására, más polgár társai felett meg ajándékoztattott. A' monopoliumokrol közönségesen bizonyos, hogy a' Kereskedésnek virágzását hatráltatják: de némellykor vagy a' Közönséges Kints tár' fogyatkozásainak ki pótolására, vagy egy ujj mesterségnek és találmánynak bizonyos ideig való fel-segállítására szükségesek lehetnek.

§. X. A' Kereskedés' külömb-féle Nemei.

Arra a' modra nézve, melly szerént valamely Nemzet a' kereskedni való portékáknak tulajdonosa szokott lenni, négy-féle a' kereskedés, vagy is négy több ágai vagynak: 1) *Productumokkal való kereskedés*, mikor valamely Nemzet olyan jofzágok-

kal üzi a' kereskedést, melyek az ő tulajdon Tartományaiban teremnek. 2) *Coloniás kereskedés*, mikor valamely Nemzet a' tőle távol lévő, de csak ugyan az ő hatalma alatt álló Coloniákkal, és az azokba termett jószágokkal üzi a' kereskedést. 3) *Manufacturás kereskedés*, mely a' mesterség' productumaival menyen véghez. 4) *Közös kereskedés* (*Commerce d'économie, commerce d'entreport*) ezt az a' Nemzet mondatik üzni, a' mely idegen Nemzetnek portékáit meg veszi, és azokat megint más idegen Nemzetnek el árulja.

Arra a' módra nézve, mely fzerént a' kereskedésnek ezen különböző neveit üzni szokták, megint kettős elosztásnak van helye. Mondatik t. i. valamely Nemzet 1) *hathatos*, vagy *Activ kereskedést* üzni, ha tulajdon portékáit, melyekre neki szüksége van, maga hordja el. 2) Ha pedig valamely Nemzet a' maga el adni valo portékáit idegen Nemzet beliek által engedi ki hordatni, és ha a' mely külső Országai portékákra szüksége van, azokat az idegenekkel hozattatja magának helybe, az osztán nevezetik *Szenvedő*, vagy *Passiv kereskedésnek*. Ez a' szenvedő kereskedés hajdon egyedül valo *principiuma* volt a' Nemzeteknek, és még máig-is az a' *China*-belieknek, melyet lehet tsudálni azért, mivel az *Activ kereskedésből* nagyobb a' nyereség, mint ebből, ha nem mindenkor is, de csak ugyan közönségesen szolvá. Némelyek az *Activ kereskedést* abban helyeztetik, ha valamely Nemzetnek kereskedéséből közönségesen véve, haszna, nyeresége vagyon. A' *Passiv kereskedést* pedig abban, ha abból kára, és vesztese következik. De ez a' meg határozás nem a' leg helyesebb, mivel a' *China*-belieknek csak szen-

vedő kereskedése van a' fű téjjel (theával), még is nagy a' nyereségek belőle.

Külömbőség ván továbbá benn az Országban, és az Országban kívül való kereskedés között. Sok Státisták hibáznak abban, hogy az Országban benn lévő kereskedésre nem igen figyelmeznak. Igaz ugyan, hogy közönségesen szolván, e' nem gazdagítja az Országot, de a' közönséges munkáság, és igyekezet, ettől füg. Vagynak olyan Nemzetek, a' kiknek külső kereskedések nints, mint Chinának, vagy ha van-is, igen kevés, az hol ellenben a' belső kereskedés nagy, és szembe tűnő. Az alkalmas tsinált utak, az hajózáható folyó vizek, és tsatornák, ezen kereskedésnek mindenikét nagyon szokták elő mozditani.

Ha valamely kereskedő egy más kereskedőnek áruit, hajókon, vagy más egyébb módon vízi egyik kereskedő várostól a' másikig, az ilyen kereskedésnek neve *Cabotage*. p. o. Frantzia Országból hajó megy Konstantinápolyba jofzággal, a' mely ofztán vagy 10 esztendőig ott marad, és a' Török kereskedők, jofzágaikat szállítja által, abból kereskedik, 's töke pénzt tsinál magának. A' Frantziáknak, Svékusoknak, 's Dánusoknak szabad ezt a' kereskedést üzni Konstantinápolyban, és onnan esmét kereskedhetnek elégszfen Alexandriáig, de nem tulajdon jofzágaikkal.

§. XI. Vagyon szárazon, de vagyon tengeren való kereskedés-is. A' szárazon való kereskedés nagy, de a' tengeri mondhatatlannul nagyobb. Há-

Röm módot talált fel t. i. az ember a' portékáknak, jofzágoknak, sőt tulajdon magának is egy helyből más helybe való költöztetésére. 1) Emberek által hordatja. Erre való a' gyalog hinto (porte-chaise) Bukingham Angliában májd agyon veretett, mikor leg elsöben meg látták, hogy magát ilyenben hordoztat-ta. 2) Az állatok' segéjtsége által, milyen az Elé-fánt, Teve, Ökör, Lo, Szamár, Kutya, 's a' t. 3) Az éltető állatokat hodoltatta meg, és azok közül nevezetesen a' vizet; 's ma már a' levegő-éggel is ugy akarnának bänni, ha az abban repülő hajókat, melyek közül a' leg-elsöt Sz. Iván-Havának 5-dikén 1783-ban Montgolfier botsátotta fel, nagyobb tö-kélltetefségre vihetnék. Innen eredett a' tengeri ke-reskedés, mely a' szárazon - valónál költségesebb is ugyan, de több nyereséget is hajt bé, ha egyszer jó lábra állittathatik; mert akkor ugy van a' tengeren való kereskedés a' szárazon valohoz, mint 1: 18hoz p. o. a' szárazon egy lo az hátán el viszen négy mázsát, szekerem el huz tizet; de mennyiben kerül még a' lo-tartás, 's e' felett még ember-is kell mel-léje; ellenben a' vízzel szembe egy lo fel huz száz mázsát, erre a' szárazon tiz lo kellene.

Azok az hajók, melyek arra rendeltettek, hogy a' portékákat az azokhoz meg kívántato szemé-lyek-vel egyik helyből a' más helybe által vigyék, nevez-tetnek *Kereskedő Hajóknak*. Ezeknek az ő nagy-ságok, állások, és építések' mondjához képest ülom-böző nevek vagyon: u. m. *Gallion, Galliot, Ca-rache, Caravelle, Hucher, Pinafse, Schmach's* több más-féle hajók,

A' hajókon, hajó-fontra, mázsára, és tonnák-ra számlálnak. Egy hajo font ál négy mázsából; egy tonna nyom hufz mását: egy teherben (Last) pedig vagyon két tonna, az az 40 mázsa. Egy száz tonnás hajó, melyre következésképpen két ezer mázsa van fel rakva, még tsak az apro hajók közé tartazik, Minden 20 tonnára, melyben 400 mázsa van, egy egy embert szoktak vetni, erre a' szárazon 40 lo kellene, ember-is igen leg-alább 10. Továbbá egy száz tonnás hajóra 7 mätroz, és egy hajos inas bővön elég, pedig már száz tonnában két ezer mázsa vagyon.

A' mi az hajók' kézzittetését illeti, e' véghetetlen sok pénzbe szokott kerülni. A' fzerént fizetik az árrát, az hány tonnás az hajó. Dániában minden tonnától hatvan-hatvan tallért szoktakfizetni tsak a' fa-átsnak. Vége lévén a' fa munkának, és az után öszve rakattatván a' hajó, a' *Magistrátus* meg vizsgálja, 's bizonyság levelet (attestatumot) ád rolla. Még ez után van a' kép faragók, üvegesek, és kovátsok munkája. Ez után kézzittetnek a' sok hordók vás-matskák, 's egyébb e' félék. Végre egy probált hajó igazgatót keresnek, a' ki az hajóra valo egész vigyázást magára vállalja, a' szükséges embereket melléje meg fzerzi; az hajo' meg rakására meg kívántato portékákat, vagy terhet, felelő-levél (connoiffement) mellett bé szedi, és azután meg rakodván, néki indul a' széles tengernek, melyen fel-tett tzéljára érkezvén, leg-előbb is az Harmintzadon (Tzoll háznál) a' portékák szorofsan meg vizgáltatnak. E' meg lévén, a' mint szokták nevezni *chariroz*, vagy az hajo-bért fel szedi. Az után arról kell gondolkodni, hogy vizfsza jövedelekor mivel rakja meg az

hajóját. Ha egyebet nem kap, tsupa fővénnel - is kéntelenítettik meg tölteni aztat.

§. XII. Igen főben járo dolog tudni valamely Nemzetnek kereskedésbeli hasznát, vagy kárát; még pedig mind a' belső, mind a' külső kereskede-sre nézve. En most tsak az utolsorol szollok, jól-lehet az elsőt sem kellene egészfőzen el mellőzni. Két nevezetes mód van pedig ennek még tudására. 1) A' *Tzoll* laifromakból, vagy az *Import*, és *Export* listák-ból. Az ilyen listák régen igen hibások voltak, ki vévén az Angliaiakat. Lásd ezekről Achenvalt l. c. p. 338. De ezek a' listák az előtt tsak Ország' titkai voltak, hanem ma már közönségesebbekké kezdettek lenni. Muszka Országban, 's Prus-siában ma már az ilyen listákat közönségesen nyomtatják, sőt Hámbugban-is két esztendőktől fogva. 2) Az hajók' számából, melyel él a' kereskede-sre valamely Nemzet, de itt nevezetesen a' tonnák szá-mát kell tudni, hogy esztán abból az hajók' nagysá-gát meg lehefsen határozni p. o. Angliából esztendőnként két millió tonnát tévő hajók mennek ki, a' melyre 100, leg felyebb 120 ezer tengeri hajós le-gény (Matroz) kívántatik. Frantzia Országból pe-dig tsak 350 ezer tonnák, és így szinte tsak hatod réfze. Ebből ki tetzik a' kereskedésbeli kü-lömbőség, holott ha tsak hajó számban volna elő ad-va, ugy bizonytalanságban maradna az egész dolog.

§. XIII. Még minek-előtte ezt a' matériát el hagynám, tsak egy két fzoval emlitem a' kereskedés-beli egy arányuságot, és a' Nemzeti gazdag-ságot.

Ha az el adó kereskedést a' bé vásárló kereskedéssel öfzve vetjük, meg lehet itélni abból, hogy valyon valamely Nemzetnek kereskedése közönségesen fzolva, hafznos e' vagy káros. Ha ezek közül egyiknek sints helye, a' kereskedésnek ez az állapota Egyarányuságnak neveztetik (*Balance du Commerce*). Angliát a' mi illeti, a' mint egyében; ugy itt-is leg-elöl *brilliroz*. Ez az Ország minden Esztendőben 4 millio font Sterlinget nyer kész pénzül. Hanem tsak ugyan meg kell jegyezni, hogy nints minden Nemzetnek kárára, ha a' kereskedés meg fontolása után olykor bizonyos summa készpenzét el-játzodja, 's hibázik az, a' ki az ezzel ellenkezőt mindég valóságos nyereségnek tartja. És úgy tetzik nékem, hogy a' kereskedés béli teljes szabadság, soha egy Nemzetnek-is kárára nem lehet.

§. XIV. *Nemzeti gazdagság*. E' még nem igen régi nevezet. Közönségesen az az ország tartatik gazdagabbnak a' másiknál, a' melyben nagyobb summa pénz kerüldegel a' lakosok között, és az hol leg-egyenlőbb modon van fel osztva a' pénz a' lakosok között.

Egy polgári társaságnak ügyes alkotmányával; és alkalmas fekvésével fzenbe tűnő-képpen nevezedik a' nemzeti gazdagságnak egy nevezetes, és fontos része, a' kész folyó pénz. Pénzel mindent, a' nélkült pedig semmit sem lehet véghez vinni.

Az hol szembe-tünő könnyűséggel lehet pénzt teremteni, ott a' tenger fenekéből ezer 's meg ezer hold szántó-földeket tsinálnak, ott az Hazában lévő hafzonvehetetlen álló tókat ki száraztják, az hináros, 's motsáros helyeket termékenyé tsinálják; ott a' föld mívelés közönséges virágzó állapotra nevededik, a' föld' gyümöltsei fzer-felett valo bővséggel teremnek, a' manufaktúrák, és mesterségek virágoznak, a' kereskedés a' világnak mind az öt részeibe ki terjed, és végezetre tsudálkozásra méltó nagy summa pénz kezd a' lakosok között szörnyü sebefséggel kerülni.

A' folyo pénznek sokasága szüli a' föld mívelőnek produktumai iránt való tudakozódását, az emberek' száma nevededik, ettől fogva gazdagabban, és jobban akarnak élni az emberek: mindenfelől alkalmatosság adja elő magát a' költségre, a' *luxus* nagyobbadni kezd, a' költség (*consumptio*) hág, és az ország az hatalmafságnak arra a' gráditsára lépik fel, a' melyre a' maga pénze nélkül éppen soha sem mehetett volna.

§. XV. De, hogy a' Nemzeti gazdagságnak az az ereje legyen; tehát a' pénzt rá kell azon munkátságokra fordítani, melyekből nyereség szokott bé jöni. A' bányák, az egy tsumóba ragadozott gazdagságok, a' pénz, mely mintegy az égből hul alá egy henye népnek kebelébe, soha az országot virágzová, és hatalmafsá nem tesz. A' Templomok, és Klastromok Spanyol Országban számtalan kintsekkal birnak; de a' szántásra meg kívántato szorgalmatos kezek, a' Fábrikák' fél állítására szükséges találmányos szorgalmatosság, és a' kereskedési szülő tu-

dományok nélkül éppen szűkölködik. Spanyol Orszagnak van aránya, 's ezüstije bővséggel, de pénze még sints.

§. XVI. A' Nemzeti gazdagságból lehet annak is végére menni, hogy ha pénzé akarna tenni az ember valamely országot, valyon mennyit érne az? Erre a' kérdésre Frantzia országra nézve leg-bizonyosabban lehet felelni a' *datumokból*. Az Anglusok' fel vetése (*Calculus*) sokkal bizontalább. Frantzia Országban a' Természetnek minden produktumai 1826 millio livrára betsültetnek, a' mesterség' produktumai 525 milliora, az épületek a' városokon, és Falukon 300 milliora; a' Koloniák' produktumai mennek 200 millio livrára; és így ke-rek számat vévén, az egész Frantzia Országot lehet ténni 3000 millio Livrákra. Lueder l. c. Achen-val l. c. *Gemälde von Europa* p. 155. seqq. Beckmann *Anleitung zur Handlungswissenschaft*. Göttingen. 1789. Toze *Anleitung in die allgemeine und besondere europäische Staatskunde*, Schwerin und Wismar 1790. negyedik kiadás *Heinze'* által.

§. XVII. *Pénz*. A' tsere-kereskedés csak a' leg szükségesebb produktumokhoz van kötve, soha ez igen sok féle tárgyakat magába nem foglal; bajos olyan emberre találni, a' kinek az a' portékája van, a' mi nélkül mi szűkölködünk, és a' kinek éppen a' kellene a' mit mi adhatnánk. Azért szükség volt egy olyan közönséges mértéket fel találni, a' melynek közönségesen mindenek hasznát vehes-sék. Ez egyedül a' pénz, mivel ez olyan por-

téka, a' melyet az alku, és egyezés szerént minde-
mütt el vesznek

§. XVIII. Három féle haszna, vagy betse le-
het minden pottékának. Vagy egyszeribe valo be-
tse, midőn azt minden más portékának eszközése
nélkül használhatni, ilyen p. o. egy darab kenyér,
egy pár almá, 's a' t. Vagy olyan, hogy egyéb-
dolgok' közben vetése által lehet haszonra fordítani.
Vagy végezetre mások felett valo haszna (*pretium
eminens*) ilyen a' világnak minden nevezetesebb
részeiben a' pénz.

§. XIX. Ennek materiájául választotta az Em-
beri Nemzet az értzeket, arannyat, ezüftet, és re-
zet, melyek mind igen alkatmatosok erre a' vég-
re. Ugyan-is annak, a' miből ilyen *eminens pre-
tiumu* portékát lehet készíteni, három nevezetes
tulajdonságokkal kell birni. 1) ritkának kell lenni,
hogy ne egy olyan könnyen tehetsen minden szert
réája, másképpen minden tekintetét el fogja vesz-
teni. 2) keménynek, és tartósnak, kel-lenni;
mert más képpen annyi sok kezen fordulván
meg, el-vásik, és haszonvehetetlen lesz. 3) kön-
nyen, és sok-felé el oszthatónak kell lenni, mi-
vel másképpen nagy akadály lenne a' vevésbe,
és az el-adásba. Már pedig ezen tulajdonsá-
gok a' nevezett értzekben mind fel tdlálatnak, te-
hát azok leg alkalmasabb materiálék a' pénz tsi-
nálásra.

§. XX. Ezekről az értzekről egész nagy mun-
kát lehetne dolgozni, de annak itt éppen nints hel-

lye, elég lesz hát itt közönségesen im e következő jegyzéseket meg tartani.

1) Némely helyeken nem értzből tsinált mesterséges darabokkal élnek pénz gyanánt, hanem egyébbel p. o. a' Tubák Szigetekben a' dohány jár pénz helyet; a' Tzucker Szigetekben a' nádméz, megint más Szigetekben p. o. *Gvadinávában* bizonyos tsigák' nemei. Tsak ugyan a' Világnak nagyobb része az értzből veretett pénzekkel tart.

2) Ezeket az értzeket két tekintetben lehet gondolni. Magokban is van ezeknek betsek, érdemek (valorok), de van különös yalorok a' Nemzetek között fel állott kötés, és meg egyezés fzerént is.

3) Az arány, és ezüst, melyel valamely Országban pénz gyanánt élnek, azt az Országot valójában gazdaggá, és hatalmává szokta tenni. De meg kívántatik, hogy ugy éljenek a' nevezett értzekkel, mint pénzel, másképpen nints az az ereje. Hajdon Tzirkafsiának, Chinának, és Perunak arannya, és ezüstje bővön elég volt, de még sem volt se gazdag se hatalmas.

4) Az arany és ezüst, valósággal méltoságosabb, és felségesebb gazdagság minden más produktumnál, mind sok-felé oszthatóságára, mind könnyen lordozhatóságára, mind közönségesen a' vele könnyen-bánhatóságra nézve,

§. XXI. Ha Európának a' máj fekvését fel veszfzük, fzfzféséképpen azt a' Nemzetet kel gazdagabbnak tartani, nem tsak, hanem valósággal boldogabbnak is, a' mely más Nemzetek felett leg több pénznel bir. Ez annyival igazabb, mivel már ma végheterlen kevés Nemzetet lehet olyat találni, a' mely tsupa produktumokból, és minden más Nemzetektől el-választva (isolálva) élne. Sőt azt merem erősiteni, hogy ha valahol vadnak másoktól egézfzfzen el-rekefztett (isolált) Nemzetek, azok közzül - is az a' fzerentsésebb, a' melynek lakofsi közt több pénz fordul meg, mivel az hol több pénz van, ott nagyobb a' munkáfság, nagyobb a' fzorgalmatofság, nagyobb a' népesedés-is. Ezekről füg pedig valamely helységnek boldogsága.

§. XXII. Ha ilyen drága kints a' pénz, kérdés honnan teszen fzert erre a' meg betsülhetetlen jofzágára valamely közönség, valamely Nemzet, és valamely Orfzfág? Erre a' nevezetesebb kútfők ezek: 1) Leg-első helyet érdemlenek a' Bányák, mert akar hogy 's mint légyen is a' dolog, tsak ezekből lehet leg-könnyebben, és egyenesebben pénzt teremteni. Leg-első a' gazdagságra nézve Spanyol Orfzfágnak Ámérikában valo Bányái, melyekből minden esztendőnként bé kap, vagy leg alább bé-kapott ez előtt 30 millio tallért. Ez-után következnek a' Portugalliaiak, de a' Magyar Bányák sem alább-valok. 2) Második kútfő a' kereskedés, mely olykor még a' Bányákat -is felyül mulja. Ebből Ánglia minden Esztendőben négy millio font Sterlinget teremt. Frantzia Orfzfág pedig 70 millio Livrát. A' kereskedésnek tsak nem egy ágává lehet tenni a' nagy és számos tanuló Társaságokat. Göttingának az *Univer-*

sítás minden esztendőben bé-hajt száz ezer Lajos aranyát (Louis d'ört). 3) Harmadik kút fő a' pénz teremtésre az *Adó*. Ebben leg-elöl *brilliroz* Roma, vagy leg alább hajdon leg-elöl *brillirozott*. Konstantzinápoly is ezen kútból gazdagította meg magát. Ezek az adóbol bé jövő gazdagságok az örökös következésnek fél-állítása által nagyon megnevekedtenek, a' mellös-tartományok pedig ez által nagyon el-nyomorodtak. Példa ide Moldova, és Oláh Ország; hát Saxoniai mennyit nem szenvedett a' míg a' Választo Fejedelem egyfzersmind Lengyel Király is volt? Nem így van Hannoverával a' dolog; mert ámbár Londonbann lakik-is annak Választo Hertzege, de az egész Udvari pompa úgy meg van benne, mintha éppen ott lagnék a' Fejedelem. — De minthogy ez a' dolog majd ide alább még egyfzer elő fordul, azért itt most csak ennyiben hagyom.

§. XXIII. Hogy menekedik meg valamely Nemzet a' maga pénzétől? Erre az utak, és módok felette számosak. 1) a' szerentsétlen kereskedés. 2) az érdemetleneknek esztendőnként rendelt fizetések. 3) a' tulajdon helységeken kívül lévő hofzfas, és költséges perlekedések. 4) az idegen Országokrol hozatott, és mesterségesen fell piperézett ágyasok, nevelők, és nevelőnek, mivel ezek hárman egy más mellé igen jól illenek. 5) a' frís értzeknek külömb-külob-féle portékákra való fel dolgozások. Stokholmbann 1777-től fogva 1785-tig tsak e' félékre 140 ezer lot ezüftet dolgoztak fel. 6). Nagyon hibáznánk, ha innen a' *luxust* ki hagynók: ez az a' telhetetlen örvény, a' mely az egész Europa' véres verejtékének, és szorgalmatofságának munkás gyümöltseit meg emészti. De más felől a' szer-felett való pom-

pa (luxus) az, a' minek sok Nemzetek mái virág-
zásokat, és más Országok felett valo boldogságokat
köszönhetik, a' mint a' Politziáról ki adando kézi
könyvemben a' maga helyén bővebben meg mutatni
el nem mulatom. Végezetre a' Napkeleti Indiák is
nyilvános okai annak, hogy az Európai gazdag Bá-
nyák az ő ereiknek lehetséges meg - dugulások miatt
hideglelésbe ne essenek.

§. XXIV. Azt meg határozni, hogy mennyi
pénze vagyon valamely országnak esztendőnként ha
nem lehetetlen-is, leg-alább fzer felett valo nehézsé-
gekkel vagyon öszve kötötve. Nem lehet ezt abból a'
summából ki huzni, mely minden esztendőnként a'
pénz verő házakban verettetik, mivel sok helyeken
alig hül jól meg a' frís pénz, 's már ki költöztetett
az országból. Ezt leg világosobban tapasztalhatni
Dániában; de más helyeken sem igen ritka fzikott
lenni. A' mi itt haszon vehető segítségül lehet, az
a' gabona árra, és a' Bánko. Ungern az elsőből fel
vetette (Lásd ennek Könyvét *von der Ordnung
der Fruchtpreise, und deren Einflusse auf
die wichtigsten Angelegenheiten des Menschli-
chen Lebens*. Göttingen 1753. in 4to.) hogy Né-
met országon 1650ben kézf pénz 428 $\frac{4}{7}$ millio, 1700
tájban pedig tsak 283 $\frac{6}{7}$ millio taller volt: követ-
kezésképpen ezen fél fáz esztendő alatt Német Or-
szág 145 millióval lett fzegényebb.

§. XXV. A' mint a' felyebbekből meg tetzik, az az
Ország leg boldogabb, melynek leg több pénze van. Ha-
nem itt-is van egy bizonyos határ, melyet ha a' pénz so-
kasága felyül mul, mindjárt veszedelmes. Ugyan is az hol
felettlébb sok a' pénz, ott a' jo orkölts, ott a' mun-

kátság, és a' betsület igen töredékeny lábonn áll. Ennek vefzedelmes következtését tapasztalta Anglia, és ha a' sok mesterséges *machinákat*, és *fabrikákat* fel nem találta volna, sok manufaktúrán, és keresfedésein kellett volna fel-adni. — Lehet valamely tartományban sok arany, és ezüst, de abból nem mindjárt következik, hogy pénz is sok légyen. Így Spanyol Országban, Lorettóban, az arany és ezüst elég bőv, de a' pénz kevés. — Lehet valamely tartományban sok pénz, még-is annak vagy igen kevés, vagy éppen semmi ereje. E' nagyobbára ott szokott meg történni, az hol bizonyos magános személyek bírnak éktelen summákkal, a' közénség között pedig igen kevés fordul meg:

Sőt az-is meg esik, hogy némely helyeken egy darabig jól menyen a' pénz' folyása, 's azomban egyfzer tsak meg tsökken. Ezt abból lehet meg magyarázni, hogy a' lakosok félvén attól, ne hogy a' törvényt nem esmerő Kalifa tulajdon pénzetskéjeket el ragadja, tehát el rejtik és a' mi kevés kintsek ván, földbe áfsák.

§ XXVI. Hátra van még a' pénznek külömbségéről valo Trakta, azoknak belső érdemekre nézve. Ennek neve *pénzláb* (Münz Fufs) mely bizonyos mérték szerént azt határozza meg, hogy ez vagy ama darab pénzben, mennyi nemes értz vagyon?

Ez igen szövevényes matéria; talám így leg világosobban képzelhetni: gondoljunk egy fél font tiszta ezüftet, ebből tsupán magára nem igen szoktak pénzt verni, hanem alább valo értzet, p. o. rézet elegyitenek beléje. No már ezt az elegyítést némelyek úgy mérséklék, hogy a' fél font ezüftből 17

darab pénzt veretnek, melyek közzül mindenik egy-egy forintos, és azt nevezzük 17 forintos pénz láb-nak. Mások veretnek 18, mások 20, mások 21, mások meg 24 darab egy-egy forintos pénzeket-is, és innen eredett már a' tizen nyoltz, hufz, hufzon-egy, és hufzon-négy forintos pénz láb. Az hét ezten-dös háborútól fogva Hannoverában a' 18, a' Németh Birodalomban az 20, Prufzfiában az 21, a' Rhé-nus mellett az 24 forintos pénz láb van szo-kásban.

§. XXVII. Az ezüsten kívül van még egy más ne-mesebb értz-is, melyből pénz verettetik; ez az arany. Hajdon úgy volt az árany az ezüsthöz, mint egy a' tiz-hez, az az: egy font tizta arannyal lehetett tiz font tizta ezüftet venni, de többet nem. Amérikának fel találása után nevedvén az ezüft' bővsége Éu-ropában, meg változott ez a' *proportio*, úgy hogy egy font arannyal tizen hát font ezüftet lehetne vá-sárolni. Ez így maradott a' mostani Száznak köze-péig. Ekkor ofztán Brafiléában számas aranyat ta-lálván az Europaiak egy kifség felyebb hágott az ezüft' árra, úgy hogy egy font arannyal csak tizen-öt font ezüftet lehetne tserélni.

§. XXVIII. *Nép, v. Lakosok.*

Második állandó része az Országnek a' Nép, vagy a' Lakosok. Itt illő gondolóra venni, a) a' la-kosoknak számát, b) a' népesedést vagy szaparadást, c) azoknak különbözéseket nyelvekre, és eredetek-re nézve, d) tulajdonságaikat mind testekre, mind lelkekre, mind pedig nemzeti caracterekre nézve, e) az italoknak, és ételeknek neveit, melyekkel vala-

mely Nemzet él. f) azt a különbséget, mely van a' lakosok között a' rangva nézve.

a) *Lakosok' száma.* Ezen nevezet alatt értem mind azoknak az Embereknek summáját, a' kik valamely Országban, vagy akár mitsoda névvel nevezendő társaságban, egyszeribe együtt élnek. — A' ki valamely Országot meg akar betsülni, és arról ítéletet tenni, annak éppen olyan szükséges az abban élő lakosoknak számát tudni, valamint egy nevezetes hadi-vezérnek el-multhatatlan kötelelsége az el-lenség' hadi sergének számát, és erejét jól tudni.

Ez annyival igazabb, mivel tsupán a' lakosok' számának tudása, igen szép alkalmatosságot nyújt valamely Ország' méltóságának meg fontolására. A' lakosok' számából ál minden Orzágnak az ő fundamentomos ereje: három millio tsak jobban tudja ol-talmazni magát, mint más-fél: ha tiz ezer emberek vagynak egy-negy szegű mért-földre öfzve szorítva, éppen más-képpen tudnak élni a' magok tehetsége-
kel, és erejekkel, mintha ugyan akkora darab földön tsak százán vagynak; mivel ezek az utolsók egy olyan nagy közön fel se találják egymást. Sem testére, sem lelkére nézve nem lehet itt az az ember a' mi amott.

E' felett tsak nem minden emberben három-féle hafzna lehet minden Orzágnak. 1) *Katonai* hafzna, mivel mentől nagyobb a' lakosok' száma, annyival több fenn álló katonaságot lehet tartani. Száz személyből némelyek egyet, mások kettőt foztak katonának számlálni. Ez a' régula ki fogásokat szen-ved ott, a' hol sok Klastromok vagynak. 2) *Gaz-*

daság-beli hafzna, mivel mentől több lakosok vagy-
nak, annál jobban menyen a' föld-mivelés, annyival
több kezek dolgozhatnak. Ellenben a' mely Orszá-
gokban ember' szüke van, ott lehetetlen Fábrikák-
nak, Mánufaktúráknak, 's kereskedésnek fel-állani.
Eleven példa ide Ámérika, az hol tsupán tsak a' föld'
mivelésre-is alig van elég ember. 3) *Kamarai*
hafzna. Ez olyan portéka, mely annál nagyobb, men-
től több a' lakosok' száma, kivált miolta az *Accizt*
fel találták. A' mely Országokban e' bé vétettetett,
ott a' leg első Ministertől fogva a' leg utolsó koldu-
sig mindennek van kamarás hafzna, és nintsen egy
olyan nyomorult tagja-is a' társaságnak, mely eszten-
dönként leg-alább egy arannyal ne névelné a' közön-
ség' tárházát. Sőt az hol nagy az *Acciz*, mint né-
mely helyeken, lehet minden főre 4 — 5 tallért
vétetni.

Ezekből ki-tetzi, hogy az Ország' dolgaira
ügyelő fő-kormányozó-szék éppen nem hibázik, ha
az olyan személyeket elteszi láb' aloll, a' kik a' tar-
tomány' lakosait el tsábitani, és onnan ki tsalni igye-
keznek. A' ki öt személyt ki tsal valamely Ország-
ból, annyi, mintha annak kintses házából öt aran-
nyat lopna ki. Ebből meg lehet érteni azt-is, miért
engedtsékek a' polgári társaságról valo tudományban
a' népesedésről valo traktának egy egész ujj rész, és
hogy miért igyekeznek az Uralkodók el-annyira sza-
parítani az ő jobbágyaiknak számát. Ebben a' rész-
ben a' leg-szembe-tünőbbleg mutatta ki magát az
egyetlen-egy Fridrik.

Tsudálni lehet más felől azt, hogy még máig-is találtnak olyan Igazgatások, mellyek Jobbágyaikat el adják, vagy azokat el is kergetik, leg alább Országaiukból ki vándorolni engedik; azt gondolván vagy mondván: *had' mennyenek, nem víszik el a' földet magokkal.*

Nem lehet valójában egy Fejedelemnek szorosabb gondja, mint a' lakosok' számának szaporítása. Azért, ha valamely társaságban olyan szokások, rendelkezések, és mások-felett-valóság-beli jufok (privilegiumok) volnának, mellyek a' népesedésnek kárára, és akadályára vagynak: tehát ott jufsa van arra az Ország' dolgaira ügyelő fő-kormány-széknek, hogy az e' féleken igazítáft tégyen.

A' lakosok' számára nézve a' föld' kerektségén találtnak Országok, és társaságok nagyon különböznek. Tsak ugyan három nevezetesebb szakaszokra lehet azokat öfzve - vonni. Az elsőbe tartoznak azok, a' melyekben $1\frac{1}{2}$ — 3 milliion lakosok találtnak; és ezek még tsak apro társaságnak nevezetnek. A' másodikba tartoznak azok, e' melyek 3 — 10 milliion lakosokat számlálnak. Ilyen p. o. Sicilia, Nápoly, Prufzfzia, Spanyol Ország. Az harmadikba tartoznak, a' melyeknek 10 — 20 és ennél több milliion lakosai számlálnak. Ezek közül való Német Ország, ha t. i. úgy vesszük, mint egy testet, mivel így együtt számlál 30 milliion, lakosokat. Muszka Ország, ennek - is a' lakosai 30 milliionra igen könnyen fel-mennek. Frantzia Ország, a' mely 26 milliion lelkeket számlál. Az Auszriai egész Monárchia, mely leg alább-is 24 milliion okoskodni tudó lelkeknek ad törvényt. Anglia, melynek tsak magában 12 milliion lakosai vagy-

nak. Hát a' mellös tartományaiban hány ezerekkel nem bir? A' Chinai roppant birodalom, melyben 100 milliom okos lélekkel fel ruháztatott lakosok lehellenek.

Honnan lehet meg tudni, makkora legyen valamely Ország' lakosainak a' számok?

Ezen kérdésnek meg fejtésére több útokat igyekeztek fel-találni a' tudósok. Némelyek a' tsupa hozzá-vetés útján indultak el, mások a' fő-pénz' summájából, és az esztendőnként el kelni szokott gabonának sokaságából kívánták ki-vetni a' lakosok' számát: de az ez által talált nyereség alig volt nagyobb annál, a' mennyit az *Historicus* köszönhet a' *Mythológiának*. A' tudományoknak jobb lábra lett állítások után im e' következő módok ítéltettek erre alkalmasabbaknak.

1) A' leg-természetibb, leg-régibb, és bizonyos tekintetben a' leg-batorságosabb mód, a' minden élőknek fejenként, vagy leg-alább minden házi gazdáknak egyenként való meg számláltatása. A' mikor csak az ház' gazdái számlálatnak meg, akkor úgy jön ki az egész summa, ha minden familiára 4—5 fzemélyeket vetünk.

Ez a' számlálás' modja igen régi. Már Ce-crops meg számláltatta volt Atticának lakosait, mely egy leg-különösebb számlálás' módja azok között, melyeket az Historia esmer. Abból állott, hogy egy bizonyos helyre köveket hordatott öszve. Dávid-is meg számlálta a' maga alatta-valóit, és pedig sokkal jobb moddal. Már a' Romaiaknál esméretes volt az élet *probabilitásáról* való *Theoria*. A' Tullus

Hostilius' rendelése fzerént minden Anya tartozott gyermeke' születésekor bizonyos darab pénzt vetni a' *Lucina*' templomában való perselybe; el töltvén a' szülött gyermeki esztendeit, más darabot az Ifjúság' Isten Afzszonyájéba: ha meg talált pedig halálozni, akkor megint mást a' *Libitinájéba*. Ezt a' számlálás' modját az ujjabb időkben sokkal nagyobb tökéletességre vitték a' szemes Uralkodók. Frantzia Országban I. Ferentz, Angliában VIII. Henrik, és amaz egyetlen-egy Afzszony az halhatatlan Ersébet. Tsak ugyan ezeknek szakadatlan fáradozások sem vihette arra a' tökéletességre a' dolgot, a' melyre már ma, nevezetesen a' *Polgári Számvetésnek* (*Politica Arithmeticanak*) fel találása után fel-hágott. De erről majd alább,

2) Második mód a' nép' sokaságának ki tudására a' fegyvert fogható Férjfiaknak meg számlálása. Ezek ugy vagynak az egész nép' sokaságához, mint egy négyhez, vagy némelykor mint egy öthöz. Melyhez képeft, ha a' fegyvert fogható Férjfiak' számát tudjuk, kevés bajjal fel vethetni az egész nép' sokaságát az harmas regula fzerént.

3) Harmadik mód a' tüzhelyeknek meg-számlálása, melynek száma tudatván, vetni kell minden tüzhelyre $4\frac{1}{2}$, 5, vagy 6 személyeket, ahoz képeft t. i. a' mint valamely helység a' népesedésre nézve fzeényebb, vagy gazdagabb,

4) Ma már a' Nép' sokaságának meg határozására a' *Templom-Listák* (*the Bills of mortality Kirchenlisten*) leg alkalmasabbaknak tartatnak. Ertem ezen nevezet alatt nem tsak a' kerefztelő köny-

veket, hanem mind azon listákat-is, melyekben a' meg holtak, és az ujj házások-is fel szoktanak jegyez-
tetni.

Ilyen forma Templom listák már régen voltak némely helyeken szokásban. Ilyenek p. o: az ugy nevezett *dyptich mortuorum*, de ezekben csak a' Szentek, és Kegyesek neveik jegyeztettenek-fel, az az tsupán azoknak neveik, a' kik halálokkor a' a' Klastromoknak, és a' Barátoknak nagy summa pénzt vagy jöszágokat testáltanak. 2) Voltak *Necrologiumok*. Ezekben a' nagy Pap Urak, és Barátok, 's némelykor a' Tsáfzárok, és Királyok voltak feljegyezve: és így ezeknek közönséges hafznokot venni nem lehetett.

Idő jártával magok az Uralkodók kezdettek belé tekinteni ezen dologba. Frantzia Országban elsőben parantsolatot adott-ki a' holtak' és szülöttek' feljegyzéséről 1539ben I. Ferentz, még is 1666-ig bajoson lehetett az egész Országban ügyes Templom listákat találni. Ezt tselekedte Angliában VIII. Henrik 1537-ben, kinek példáját követte Ersébet 1559-ben. Volt-is foganatja, mivel ennél fogva a' polgári számvetés' (politica Arithmetica') fundameatomát meg kezdette vetni Angliában *Graunt* Tamás; — *Petty*, *Habley*, *Struyck*, *Keserdoom*, és *Deparcieux* által sokat nyert ez a' tudomány mind a' bővítésre, mind a' szép rendre nézve. *Süssmilch*, és *Wargentin* a' következő világot fáradhatatlan munkáskodások által örökös adósokká tették. *Baumann*, és *Crome* még sok jobbitani valókat találtak benne, 's még máig is ez a' feneketlen tenger nintsen egész-
fzen ki meritve. Lásd *Joh. Georg Nohr Ein-*

leitung zur Kirchenbücher und Listen. Langensaltz. 1789.

Polgári számvetésnek nevezem azt a' tudományt, mely fzerént vagy az esztendőnként született gyermekek', vagy az esztendőnként meg holt emberek, vagy az Esztendei ujj házások számából közönségesenn az egész nép sokaságának számát tel-fzoktuk vetni. Ugyan is sok esztendők alatt tett tapasztalásokból ki-ranulták a' tudósok, hogy mentől nagyobb, népesebb, és gazdagabb valamely helység, annyival nagyobb ott az esztendei halandóság. A' bé vett köz-mérték ez: 1) A nagy, gazdag, és népes városokban minden 24 — 28 élökből esztendőnként el szokott egy halni. 2) a' középszerű, és apróbb városokban 30 — 32-ből egy. 3) a' falukon az hol közönségesenn véve az halandóság nem szokott olyan nagy lenni, mint a' városokban, tsak 40 — 42-ből egy. Vagy közönségesen valamely tartományban a' városokat, és falukot együve számlálva, 32-ből vagy 33-bol némely helyeken pedig 37 emberekből hal meg egy, esztendőt által.

Ha már az holtak' számából az élők' summáját ki akarjuk hozni, im e' következendő pontokra figyelmeztünk:

1) Hatnál több esztendőkbeli halottak' számát öfzve kell adni: mentől több pedig az esztendő, melyben az halottak' számát tudjuk, annál jobb. De leg-alább hatnál mindenkor többnek kel lenni.

2) Ezt a' summát az esztendők' számával el-kel osztani, p, o, ha tizenkét Esztendőbeli halot-

takat adtam volt öfzve, a' 12-vel, így ki-jő egy közép mértékű szám (medius proportionális.)

3) Ezt a' most fel talált középső számát, mint-hogy az Esztendei halottak úgy vagynak az élők-höz, mint 1 : 36hoz vagy 37-hez, sokszorozni kell ezen két utolsó számok közül valamelyikkel. Ez az utobbi sokszorozás által ki-jött szám azt mutatja meg, hány élő lélek vagyon az Országban.

Ugyan ezen kérdéft az esztendei szülöttek', sőt az esztendei ujj házások' számából-is fel lehet vetni. Erre a' végre szükség im e' következendő jegyzéseket meg tartani. 1) Az ujj házások' száma esztendőnként úgy van a' minden élőkhez, mint 1 : 108-hoz az az minden 108 személy közzül esztendőnként egy pár öfzve szokott kelni. 2) A' születtett gyermekek száma úgy van a' több élőkhez, mint 1 : 30hoz : az az, az hol 30 személy van, ott minden esztendőben születik egy gyermek, a' közép mértékű számot véve.

A' fiu, és leány gyermekek' születtetésekre nézve-is bizonyos törvényt szokott követni mindég a' természet. Közönségesen, és nagy számu summát együtt véve rendszerént úgy találjuk, hogy a' mikor 20 leány, akkor 21 fiu vagy a' mikor 25 leány, akkor 26 fiu gyermek születik. Vagy a' mi éppen oda megy ki, minden születtett száz gyermek között négygyel öttel több a' fiu, mint a' leány gyermek : ezer gyermekek között pedig negyvennel, ötvennel haladja meg a' fiak' száma a' leányakét,

Minthogy közönségesen véve több fiak születnek, mint leányok, tehát az halandóságnak nagyobbának kell lenni a' fiakban, mint a' leányokban. Hanem itt-is egy állandó törvényhez szabta magát a' természet, tudjuk ugyan is a' sok esztendőök alatt tett tapasztalásokból, hogy a' mikor 25 leánygyermek meg hal, akkor rendfzerént 27 fiu szokott el költözni. Abbol a' következik, hogy a' párasodás' idejekor valamivel nagyobb számmal legyen a' szebb Nem a' másiknál. Hanem ez a' különbség nem igen nagy, melyet az Özegek' és a' Nötelenek' száma könnyen ki pótolhat. Ugy tetik tehát, hogy a' több feleségűség (polygamia) a' természettel nem igen egyeznék meg. Lásd *Süssmilch*. II. Rész. 21. cap. p. 241. seqq. a' *Baumann* ki-adása szerént.

Külömbözik az halandóság az élet idejének különbségéhez képest-is. Az első esztendő leg veszedelmesebb, ebben-is az elsőbb Hó-napok leg-sűrűbben vagynak az halandóság' tárgyául ki téve: úgy hogy az egy esztendős gyermekek között minden négyből esztendőnként egy-egy el-fzokott halni. Leg-bátorságosabbak a' 16 — 20 esztendős ifjak, ezek között 124-ből fzokott esztendőnként egy meghalni, és már az húszadik esztendő-öl fogva mind inkább nevededik az halandóság. Lásd *Süssmilch* l. c. p. 339.

Hogy ezeknek a' Templom listáknak jó hasznokat lehessen venni, arra kell vigyázni 1) hogy a' meg-holtak', születtek', vagy ujj hazasok' száma, melyből a' Nép' sokaságát ki akarjuk vetni, leg-alább is hatnál több esztendőkről való legyen. 2) hogy ne csak egy két falurol, és városrol, hanem egész nagy helységekről való. 3) jól meg kell-külömböztetni az egészséges, és a' pestises esztendőket. 4)

külömbiséget kell tenni a' böv , és szük esztendők között-is , kivált az házásokra nézve. A' szük esztendőkben koránt sem szoktak annyin öszve párasodni , mint a' termékenyekben. *Czéres és Bachus nélküligen üressen marad a' Vénus' nyoszolyája.*

Ezekből a' Templom listákból még más-féle hasznót-is lehet venni. Ki lehet t. i. ezekből 1) tanulni valamely Nemzetnek erköltsi characterét, kivált az hol a' zab gyermekek fel-szoktak jegyeztetni. Ezekből tudjuk p. o. hogy Lipsiában, Casselben, Jénában, Göttingában minden ötödik hatodik gyermek, a' közép mértékű szám szérent, nevetlen apától szármozott. 2) Az-is ki tétzik ezekből, ha valyon az helység' dolgaira ügyelő fő kormány-szék tett e' jó rendelkezéseket az egélség' fen-tartására, vagy pedig nem? millyen lábon áll a' bába mesterség ? van e' orvosi Politzia, (politia medica) vagy pedig nints? 3) Innen tudjuk, hogy az ugy nevezett fattyu-házak (Findel-Häuser) nem egyebek voltak, hanem a' fzerentsétlenül született apátlan gyermekeknek gyilkos koporsói. Ma már nints el-rejtve a' világ előtt, hogy a' *Cassel* várassa-beli fattyu-házban száz zab gyermekek közül 20 esztendő múlva csak 25 maradt meg életben. 4) ki lehet ezekből látni, minémű betegségekben szoktanak közönségesebben el halni a' lakosok, 's következés-képpen azok ellen jó rendelkezéseket tenni, mely a' kormány-széknek el-multhatatlan kötelefsége 5) ki lehet ezekből hozni, a' közönséges eledelnek jóságát, vagy héjánofságát, és azoknak meg szerzéseknél könnyebb, vagy nehezebb módját. Így a' mely helyeken esztendőnként többen szoktak öszve házasodni, ott az eledelnek,

és italoknak neme jobb, meg szerzéseknak modja pedig könnyebb. Eleven példa ide Hollandia, az hol minden 80, és 70, sőt 60 személyek között is esztendőnként egy-egy pár házasság esik: pedig a' polgári számvetés szerént az elok úgy vagynak az ujj házassokhoz, mint 1: 108-hoz. És hogy többet ne említsek, azt-is lehet ezekből 6) látni, mennyi kárára legyen valamely Országnek az hadakozás.

b) A' lakosok' számának tudásán nem állapodhatik meg a' Státista, hanem szoros kötelessége, hogy a' *Népesevésnek*-is utánna járjon. A' népesevésen értem azt a' hasonlatosságot, melly vagyon a' lakosok' száma, és a' tartománynak nagysága között. Így p. o. Wirtembergának mind széle, mind hossza 16 mértföld, következés-képpen az udvara, vagy szine 256 □ m. f. Vagyon benne fél milliom lakos. Lifflandnak, és Ostlandnak hossza 50, széle 40 mért-föld, következésképpen az udvara 2000 □ m. f. Ez előtt 10 esztendőkkel kevésbé volt fél millom lakosnál több benne. És így ezen helységekben a' Nép' sokasága egy forma, de a' népesevés nagyon különböző. Tudni-illik fel-vetette Szűz-milch, hogy mindent egy másba számlálva egy-negy szzegeletü mért földnyi helyen 6000 emberek el-élhetnek. A' tapasztalás ezzel a' számvetéssel meg nem egyez. Helyesebbnek látnak, ha annak a' summának csak harmadát, az az 2000 embereket vetünk egy □ mért-földre, leg alább Európára nézve. No már ha valamely tartománynak nagyságát, és lakosainak számát ezen mértékkal öszve hasonlítjuk, ki lehet hozni belőlle, ha valyon valamely tartomány népes-é, vagy népeletlen? Gyakorta igen nagy kü-

lömbséget találunk a' tartománynak nagysága, és annak lakosainak száma között. Csak a' világ öt részeinek meg fontolásában-is igen szembe-tűnő az a' különbség. Nagyságokra nézve úgy vagynak Afrika, és Amerika Európához, mint egy négyhez, és 7: 1-hez. Még is a' mennyire ma tudjuk, a' világnak ezen három részében egy forma a' lakosok' száma.

Honnan van ez a' különbség, vagy mi az oka a' tartományok népes, vagy népetlenségnek?

Ennek okai rész-fzerént a' tartományok, rész-fzerént pedig magok a' lakosok. Tudni való, hogy a' tartományok' földjének jósága nem mind egy arányu, következés-képpen ugyan akkora darab föld nem tarthat el mindenkor ugyan annyi számu lakosokat. A' mi pedig az embereket illeti, ezek sok tekintetben lehetnek okai a' mint egy-felől a' népes-ugy más felől a' népetlenségnek-is. Az utolsóba nagy befolyása van 1) a' vallásnak, 2) az igazgatás' formájának, és a' lakosok' tulajdonságainak. 3) a' törvényeknek és a' polgári rendelkezéseknek, nevezetesen az házosságra, szüzességre, fok feleségüségre, gyermek nevelésre, 's több e' félékre nézve, 4) a' szorgalmatosság' nemének. 5) az ado - fizetésnek, és annak fel-fzedése módjának. 6) még a' mellös tartományoknak-is.

c) Kötelessége egy Statistának továbbra az - is, hogy a' lakosoknak nyelv-béli különbségeket-is meg vizsgálja. — Annyi számtalan élő állatok között tsupán csak az emberek tudnak beszélleni. Minden né-

pet annak nyelvéből, és beszédjéből jó rendére meg lehet itélni. Mentől gazdagabb valamely Nemzetnek nyelve, mentől pallérozattabb, és bővebb az, annál nagyobb világossággal bírónak kell magát a' Nemzetet-is tartani. De még egyéb haszna-is van a' különböző nyelvek esmérésének. Mivel ebből meg lehet tudni azoknak atyafiságokat, és atyafiságtalanságokat. Innen pedig azt-is ki hozza a' dologhoz értő, hogy valyon két, három, 's több Nép-is ugyan azon egy eredetből való e', vagy egészfzen különböző rátza. Ebből tsinálták a' tudosok amaz igen ésméretes régulát:

A' mely Népek vagyugyan azon egy, vagy leg alább atyafiságos nyelven beszélnek: azok egy eredetből valók, vagy a' mely éppen annyit teszen, egy Nemzetet tsinálnak.

Hanem a' nyelvek külömbségének meg-visgálása ide tsak annyiban tartozik, a' mennyiben attól az Országnak bal, vagy jó szerentséje függ. Ebbe a' dologba méjjebben bé erefzkedni a' Föld-leírók', és az Historicusok' kötelelsége.

d) A' lakosoknak száma sokat teszen, de többet azoknak minémüsége. A' Ganges mellett alig van tiz tizen-két ezer Ánglus, még is 15 — 20 milliom embereket tart zabolán. Nagy Sándor az ő kevés számból álló Mátzédoniai katonáival tsak nem az egész világ' lábára bilintset vert. Az egyetlen egy Fridrik az ő egy marokni hadi-seregével az Europai nevezetesebb hatalmafságok ellen egész hét esztendőig tartott táborozást állott ki szerentsésen,

Leonidás a' Thermopilé' szoros kapuit kevesed magával meg oltalmazta. Mind ezek azt mutatják, hogy nem mindenkor a' sokaság győz: illő tehát a' lakosok' minéműségeit, és tulajdonságait gondolóra venni.

Ezt hajdon az egy *Character'* nevével szokták vólt ki-jelenteni. Hanem nem tartoznak mind azok a' Státistikába, melyek hajdon így neveztettek. Melyhez-képest ezen szónak értelmét meg határozván, értem a' *Character* alatt valamely Nemzetnek azon tulajdonságait, melyeknek a' közönség' erejébe, vagy gyengeségébe nyilvános bé folyása van, és a' melyeket szint-ugy számmal is ki lehet tenni.

Itt hát illő kérdőre venni I) mennyit szoktak enni valamely tartományban az emberek? közönségesen szolván az hideg tarsományokban sokkal többet, mint a' melegekben: az hol a' rendes ital ser, ott megint többet, mint a' boros tartományokban; jól tudják az orvosi tudomány' baráti, hogy az erős bor - iszákos emberek igen kevés étellel szoktak meg elégedni. Egy Badnári zsvány napjában meg éri 24 Lot (12 Uncia) nyers gyümöltssel: ellenben egy Északi suhantz minden elfztedőben tiz mása kemény eledelt költ el. Mikor a' Palatinátusi (Pfalz) Német Gróf 20szad magával utazván egyebek között Sárvárába ment volna 1526-ban, ott mulatott vagy három nap. A' Gróf bővön költött, jól tartotta az embereit, ezen a' városiak meg ijedtek, 's követeket küldött hozzája a' Tanáts, hogy már tsak mennyen el onnat, mert ha még-is ott mulat, őket mindenekből ki efzi. — E' sokat fűg a' neveléstől, és attól, hogy ki mitsoda kofzthoz szokott, sőt a' Klimától-is. Azért midőn az Egyiptomi Barátok, azzal vádolták volna a' Frantzia Barát-

kat, hogy szörnyű eszem-ízzom emberek, csak azt felelték reá : tseréljünk Klimát, 's mindjárt sokat elvesztünk az ehetőségünkben. Füg továbbá az ételek', és italok' nemétől, és az élet' módjától. Egy hajós-legény (mátróz) sokkal többet eszik, mint a' szárazon lévő Katona. Egy Frantzia Katona 24 Uncia kenyérrel napjában jól bé éri, e' mellett az Északi Német derekasint meg koplalna. Mivel a' közép mértékű szám-fzerént minden személy az északi hideg tartományokban meg eméft esztendőnként tiz mázsza darék eledelt,

2) Azt kell meg vizgálni, milyen erősek köznségesen véve az emberek? Ez-is igen sokat füg a' Klimától. A' Déli meleg tartományból való az Északi hideg tartomány-beliekhez képest csak nem egerek; a' mint ezt már hajdon *Vegetius* a' katonaságra alkalmas ifjak' választásokrol szolván, meg jegyzette volt. Egy fekete Szeretsen dolgozik annyit, mind hat Européai, vagy Ámerikai; és éppen az adott arra alkalmatofágot, hogy az Emberi Nemzet a' nyomorult Szeretsenekből való kereskedeésre vetemednék. Ez az erőtség nagyon füg továbbá a' neveléstől, szoktatástól, és az ételek', 's italok' nemétől. Lásd *Büfching, Beyträge zur Geschichte der Erfindungen.*

3) Nem kell el-mulatni a' serénységnek, és elméségnek meg vizgálását-is. Egyik Nemzet vidámabb, serényebb, és elevenebb, mint a' másik; a' mely megint füg a' Klimától, neveléstől, és nevezetesen a' Diétától.

4) Külömböznék a' Nemzetek az igyekezetre (Industriára) nézve. Sibériában leg alább hajdon olyan túnyák voltak az emberek, hogy ha valamely utazónak a' kereke el talált törni, katonák által kellett a' mester-embert arra kényszeríteni, hogy pénzért meg tsinálja. *Clarke* azt írja, hogy midőn Madritban azt mondotta volna egy Tsizmadiának, hogy ha igyekeznék, napjában 3 pár tsizmát meg készíthetne, és így több pénzt szerezhetne magának; azt felelte: mi hafzna? hiszem ugy-is tsak meg-kell halnom! Lásd Achenwall p. 18. a not,

Vagynak bizonyos kútfők, az honnan az igyekezetet (Industriát) ki kozhatni. 1) mentől több henyélő ember van az Országban, annál kisebb őtt az Industria p. o. Párisban hajdon voltak 38,800 udvari inasok. 2) az hol semmi mérték nints a' katonaság, és a' több hazafiak között, mint *Hafsiá*-ban, ott sem igen nagy az Industria. 3) az hol az egyik Nem, majd semmit sem dolgozik, hanem tsak alá 's fel lepszsel. 4) az hol az élet idejére nézve nagy külömbség van; ugy hogy a' 14 esztendősnél ifjabb gyermekeknek majd nem-is szabad dolgozni. Bezzeg nem így van ez Florentziában; az hol már az hat esztendő gyermek kenyeret szerez magának. 5) nagy külömbség van sok helyeken az esztendő' részeire nézve. Némely helyeken a' paraszt tsupán tsak földet mivelvén; az esztendőnek nagy részét el henyéli. Ellenben más helyeken egyebet-is dolgoznak a' parasztok; fonnak, szőnek, kereskednek, és ez által sok jó pénzt szereznek magoknak. 6) nagy akadályára vagynak az Industriának a' sok innep napok. Ugyan tsak vegyük fel egy nap minden ép kéz láb ember dol-

gozhatik leg alább fél forintra. Már az hol tsak egy nappal dolgoznak is kevesebbet mint más Országban, he fzembe tűnű a' kár. Vegyük-fel hogy abban az Országban legyenek 150 ezer dolog- tehető Emberek; ennek az egy napnak el mulatásában 75 ezer forint kára van az Orzágnak. Hát Spanyol Ország, az hol minden esztendőben 150 innepnap van, mennyit nem veszfeszt minden esztendőben? Milyen Isten és természet ellen valo véték az Erdélyi Oláhoknak azon babonás szokások, mely szerint nyáron-által minden Tsötörtököt böjtöléssel és nem dolgozáfsal illenek meg, hogy a' jég a' gabonájokat elne verje!!

e) Az ételeknek, és italoknak neme-is külömbiséget okoz az emberek között. Hijában keresünk ott fris, és vigyorgó ábrázatokat, az hol a' parafzt' kertjében nints elég gyümöls, és kerti vetemény. Mindenütt keményebb testűek azok a' népek, a' kiknek fő eledek az Állatok' Országából való, mint sem azok, a' kik tsupán a' föld gyümöitseivel élnek. A' Bétsiek derék eledelekkel élnek, még az alatsónabb rangnak is napjában egyfzer frifs tehén-huft esznek. Berlinben, Potsdamban, Dresdában a' reggeli, és estvéli éhséget tsupán erőtlen kávé szokta el oszlatni, a' déli ebéd is némellykor rozf tehén-hus mellett tsak pitsjokából (Kartoffelből) áll; de meg is tetzik ám a' két fél között valo külömbség. Tsak nem egyedul a' sok hal-ételnek lehet tulajdonitania' tenger partokon lévő városokban a' gyermekeknek számos sokaságát. Milyen testű, és formájuleányokat kell azon Nemzet között szemlélni, az hol a' szebb Nem, vajas kenyér helyett minden reggel egy jó darab szalonnát öröl meg! Ennek pedig a'

Lélekre-is nagy a' bé folyása. Oly szorós ugyan-
is a' barátság a' tést és a' lélek között, hogy az
orvos', és az érkölts-tanító' regulái, ugyan azon egy
télzra vezetnek. Eleitől fogva a' nagy ehető, és tes-
ti emberek, a' leg durvábbak, és érköltstelenebbek vol-
tanak. A' tsupa hufsal élő népeknek mindég a' ke-
gyetlenség volt esmertető jelek, azokat pedig,
kik mint az *Indostániak* tsupa plántákkal éltek,
mindég a' fzelidség caracterizálta. Maga a' nagy
lelkű Newton is éppen almát eddegelt akkor, mikor
remek találmannyát a' Tudos Világ' bámulására meg-
tette. Az ostobaság, és az esztelenség mindég örök-
ség szerezént jutott részek volt a' Vénus' ki tsapongó
rabjainak, és az henyességben élő túnya embereknek.
Lásd Lueder p- 34. seqq.

f) A' társasággal együtt szükséges képpen kü-
lömböző rendnek, és rangnak kellett fel állani az
emberék között. Es valameddig az emberek erős-
ségekre, elmélségekre, és szorgalmatofságokra kü-
lömbözni fognak, valameddig a' virtusnak, és az ér-
demnek jutalma lesz; valameddig az okoskodni tudó
Emberi Nemzetben természeti hajlandóság lesz az há-
ladatofsághoz, mind addig az emberek között va-
lo különbség a' rendre és rangra nézve meg ma-
rad, mind addig lesznek nemesek, lesznek pa-
rafztok-is, az az, lesznek elne-béli tehetségek-
re és külső értekekre nézve egy - mástól vég - nélkül
külömböző emberek. Ezt a' különbséget-is hát illő
meg vizsgálni a' Statistának, annyival is inkább; mert
ettől olykor nagyon fűg valamely társaságnak jelen-
való boldog, vagy boldogtalan állapotja.

§. XXIX. *Igazgatás.*

Harmadik fő tzelja egy Ország' tulajdonságaival meg-esmérkedni kívánónak az, hogy annak az országnak, a' melyet szem-ügyre vett, igazgatását tanulja ki. Ennek két nevezetesebb részei vagynak, u. m: az Igazgatás' formája, és az Igazgatásnak foglalatofságai annak külömb-külob-féle el ofztásaival együtt.

§. XXX. Az az út, és mód, mely fzerént az ország' dolgai vitettetnek, *Igazgatás formájának* szokott neveztetni. Itt leg elsőben-is az Ország' fundamentomos törvényeit, és kötéseit kell meg vizgálni, melyeknek együtt vett summájokból áll a' *Jus publicum*. Az után utánna kell járni a' Fő-hatalomnak, és hogy a' kinél van. Harmadfor itt léfzen helye azt is meg vizgálni, mitsoda titulusa, és tzimere van az Uralkodónak, milyen Udvart tart, és mitsoda Kerefztes rendek vagynak az Országban ?

§. XXXI. *Igazgatás formája.* — Minden Országoknak a' föld kerektségén vagy on egy-mással valami hasonlatofságok, de más felöl végphetetlen sokakban különböznek-is egy-mástol. — Abban mindenek meg egyeznek, hogy egy vagy több fze-mélyek patantsolnak, a' nagyobb része pedig engedelmeskedik. Ennek köznek kell lenni minden társaságokkal, másképen lehetetlen valamely Országnak fen-állani.

Azon Országok, melyekben egyetlen - egynek keze mérsékli a' kormányt, nevezetnek *Monarchiának*, v. *Egyedülvaló-uraságnak*: ha az hazafiaknak bizonyos száma viszi az Igazgatást, akkor az igazgatas' neve *Aristocrátia*, v. a' *Nép-uraságának* van helye. A' Démocrátiai alkotmány tehát igen különböző az Aristocrátiától; még is egyiket, úgy, mint a' másikat Szabad - társasági alkotmánynak szokták nevezni. Méltán legyen e' ez, vagy pedig nem? mások ítéljék meg. Én magam csak annyit mondok, hogy a' kik a' szabadságot, és Monarchiát, egymással tellyefséggel ellenkező dolgoknak tartják, azok nagyon meg tsalattatnak. Ezek között a' valóságos különbség abból áll, hogy a' parantsolók' száma különbözik; a' társaság' tagjának pedig jobb, ha egynek mint-ha többeknek parantsolat-tyára kell vigyázni.

Tsak ugyan ezen szóknak értelmét a' velek való élésből kell meg határoznunk. E' fzerént Monarchiának nevezik mind azt, az hol a' Fejedelemségnek nagyobb részét, és nevezetesebb jufsait egy személy birja: az hol pedig ez ellenkezőleg van, ott Respublikát, vagy közönséges társaságot mondanak lenni, ha mindjárt a' Fejedelemségnek némely jufsait egy fő méltosággal fel-ruháztatott személy birja-is. Ilyen volt Hollandia az Helytartók' idejek alatt. Innen lett, hogy *Génuát* és *Velentzét*, és a' Német alföldi egyesült hét tartományok között mindeniket úgy írják le, mint Respublikát, vagy közönséges Társaságot; a' Niederlándi és Helvétziai egyesülést pedig *Státusok-beli Systémának* neveznék. Így Lengyel Ország Respublikának neveztetett, Svétzia pedig Monarchiának maradt, pedig a' XII-dik Károly

halálától fogva 1772-ig inkább meg érdemlette volna a' Respublikai nevet, mint Lengyel Ország. Német Országot mindennek úgy lehet nevezni, a' mint szintén tetzik, még-is mindennek rész szerint igaz a' lefz, a' nagy Moser ítélete szerént, ha mindjárt ellenkező vélekedésben vagynak-is. Lásd *Mosers teutsches Staatsrecht* Theil. I. az elein.

§. XXXII. A' leg főbb hatalmat vagy egész-fzen, vagy el osztva, vagy bizonyos meg határozott ideig, vagy a' jelen valo uralkodó életének meg maradásáig, vagy bizonyos Familiák' fenn tartásokig, vagy örökösön lehet által adni valamely Nemzetnek. Ebből eredtek a' Monáchiának különböző különb nevezetei.

Tsak az Uralkodó személyek életek' fenn tartásáig adatott által a' leg főbb hatalom a' Német Tsáfszárnak, a' Lengyel Királynak, a' Romai Pápnak, a' Német Püspököknek, egy szóval mind azoknak, a' kik Választó Országokba uralkodnak. Az ilyen Országokban vagy a' Nemzet' személyessei választtyák az uralkodókat, vagy tsak bizonyos számbol álló személyek, a' kik arra mások felett való jussal bírnak. Így választtyák a' Német Tsáfszárt a' nyolcz Választó Fejedelmek, a' Pápát a' Kárdinalisok, a' Püspököket a' Káptalannak.

A' familiák' fenn tartásokig adatott által a' leg főbb hatalom az örökös Monáchiákban, hanem azzal a' külömbséggel, hogy az örökös következés' jussa vagy éppen nem hat ki a' Leány Ágra, vagy leg

alább nem abban a mértékben, a melyben a' Fiu Ágon valókra. Frantzia Ország, Svétzia, és Sárdinia a' Leányokat a' Királyi székbe való következtől egészfzen meg fosztják. Dániában, Spanyolországban, Sitziliában, és Prufsiában a' Leányok éppen nem következhetnek addig, a' mig a' Fiu Ágon valaki találtathatik. Portugalliában, és Nagy Britanniában a' leg kifsebbik Király-fi is elébb való a' leg idősebb Király kis-Azfzöynál.

Végre örökösön engedtetik által a' leg főbb hatalom az Atyai Országokban (in regnis patrimonialibus.)

§. XXXIII. Abban is különböznek a' Monárchiák egy-mástól, hogy mennyiben engedtetett által a' főbb hatalom az Uralkodónak. Az hol a' Fejedelemségnek minden julsait az Uralkodó egyedül a' maga személyében a' köz jóra néző-vigyázó szemmel végre hajthatja, a' nélkül, hogy az Ország' Rendek meg kérdje, ott *határ nélkült. valo Monarchia* van: az hol ellenben bizonyos dolgoknak ki vítésére a' Rendek' egyet értése is meg kívántatik, ott a' Monarchia mérséklett. Az hol végezetre egyedül az Uralkodó' szabad tétzése, és akaratja, nem pedig az Orzágnak és a' Fejedelemnek el válthatatlan boldogsága a' leg főbb törvény, és semmi fundamentos törvényekhez nints kötve, ott a' *Despotismus*nak van fészke Így van a' dolog Török Országban, így van Ásiának, és Afrikának több részeiben, melyeket a' Despotai Uraság eleitől fogva tulajdon lakhelyivé válsztott. De nem tsak a' *Monarchiák* fajulhatnak el Despotismusokká, hanem az Uralkodásnak más nemei-is. A' Velenczei Tanátsnak szer-

felett való hatalma, a' Szent Márk' piatzán lévő nyilvános oroszlányi bofzsu-állás, *Aristocratás Despotismust* jelentenek. A' régi Athénének *Ostracismus*a eleven bizonyosága annak, mely lehetséges a' *Democratás Despotismus*. — Az erőtlenség, tudatlanság, babonaság, és a' vétkek, nagyon hizlalo abrakjai szoktak lenni a' Despotismusnak, a' melytől Europa annál kevesebbé félhet, minél nagyobb lépésre vitte a' tudományokat, és a' lélek' tehetségeinek pallérozását.

§. XXXIV. A' *Monarchiát*, akar legyen az határ nélkült való, akár mérséklett, közönségesen Biradalomnak, vagy különösebben Tsászárságnak, és Királyságnak nevezik. A' Monarchák neve pedig Tsászár, és Király.

§. XXXV. Az igazgatásnak három módon lehet vége. Vagy az Uralkodo' meg-halálozása által, vagy az uralkodásrol való le mondás által, vagy végezetre az uralkodóknak le tétele által. Ekkor a' Választó Országokban a' Királyi szék ürehsen marad, és Köz-uralkodás (Interregnum) áll fel, melyet az ujj választásig a' fő kormányozó Szék viszen; ha t. i. az Uralkodónak még virágzó állapotjában következő nem választatott volt; mely ha meg esett, ekkor az ujj Uralkodo mindjárt kezéhez vélti az igazgatást. — Ellenben az örökös Országokban ez által nem marad ürehsen a' Királyi szék, hanem az uralkodás egyfzeriben által szál arra, a' kinek ahoz a' fundamentomos törvények szerént leg első, és leg közlebbi jussa van.

§. XXXVI. Egy Tsáfzár, vagy Király leheteti az uralkodást, ha a' fundamentomos törvényekben ellenkező rendelés nints rólla. Ezekből a' törvényektől függ az a' kérdés is, mitsoda tsendes módon, kérések, panaszok, és repräsentatiók által segíthet magánn vagy egy privatus vagy egy egész nemzet (nem factio), a' ki az Uralkodó hatalomnak némelly törvényeivel és tetteivel meg nem elégszik: a' nélkül, hogy zürzavart, vérontást, és Anarchiát okozzon, melly közönségesen abból következik, ha valamelly nép, szerentsétlenségében és vakságában erofszakosan ellenkezik az Uralkodóval.

§. XXXVII. Mind a' Vállasztó mind az örökös Országokban az igazgatás kezdetét bizonyos czérimoniák szokták meg előzni. A' Monárchát vagy ki kiáltják, vagy meg koronázzák, vagy fel emelik. A' Monárcha az hazafiak hivségeket el fogadja. — A' koronázás nem egyéb, hanem az a' pompás tselekedet, mely szerezént a' Monárcha a' meg kenés, a' királyi koronának fejébe való tétele, és az Ország' s igazgatás' tzimjeinek kezéhez való vétele által, közönségesen fel szenteltetik. Ez a' czérimonia nem elmulthatatlanul szükséges, ha az Ország' fundamentomos törvényeibe, és kötéseibe nyilvánosan belé nints téve: az honnan némelly Országokban éppen nints is szokásban. Az hivség' ki-jelentése bizonyos esküvésnek le tétele által menyen véghez, melyben az hazafiak az ő Uralkodójoknak hivséget, és engedelmességet ígérnek; az Uralkodó is pedig azokat törvényes jussaikról és szabadságaikról esküvéssel teszi bizonyossá.

§. XXXVIII. Az igazgatás' formájának meg vizsgálásával öfzve van kötve az Ország' fundamentomos kötéseinek, és törvényeinek, a' Monárcha' Udvari lakhelyeinek, az Ország' tüzimereinek, és az Uralkodó' Titulusának esmérése, és tudása.

§. XXXIX. Közönségesen szolván minden Ország' igazgatásának formáját, annak fundamentomos törvényeiből lehet ki tanulni jó moddal. Ez alatt pedig értem azokat a' törvényeket, melyek fzerént az Ország' alkotva vagyon, és a' melyek által az Uralkodónak, és a' lakosoknak egy máshoz való kötelefségeik, és mindenik félnek jufjai, világosan meg vagynak határozva. Ezek tsak nem minden Országokban igen külömközök, némely helyeken kevesek másutt többek. Ezeknek a' meg nevezett törvényeknek summájából áll az Ország' *Jus publicuma*. Ennek is hát igen különbözönek kell lenni; rövidnek, vagy hofzfznak.

§. XL. Ezekre a' fundamentomos törvényekre való vigyázás a' Monárchiákban az Ország' Rendeinek kötelefsége. Ezek a' Rendek, vagy tsupán a' Nemefségből állanak, vagy más több fzemélyekből is, melyek az Ország' több részének képét viselik. Ezek bizonyos időben közönséges gyűléseket szoktanak tartani, a' közönség' javának elő mozdítására, melyeknek neve *Diéta* vagy Ország' gyűlése (*Comitia regni*) Minthogy az hol öt - hat fzázan vagynak öfzve gyűlve, ott a' Voksoknak tökéletes meg egyezése telyes lehetetlen. Lásd Plin. Epist. I. 12. tehát a' végzése a' töbtség fzerént szoktak meg határoztatni. A' Monárcha és az Ország' Rendei' jufsainak egyedül való próba kövek a' fundamentomos

törvények, tsak ezekből lehet azokat meg ítélni. Többnyire a' Rendek' végeztései tsak a' Monarchának egyezése által válhatnak törvényekké.

§. XLI. Az Uralkodó' lak-helyét (a' Residenciát) a' mi illeti; e' közönségesen az Anya Városokban szokott lenni. Ezt, és az Uralkodónak udvari palotáit, vagy várait, az hol egész udvari pompájával szokott mulatozni, igen illő a' Státistának szemre venni, és azzal meg esmerkedni. E' tsak azért is nevezetes, mert a' Királyi székek ditsőtségét úgy lehet szemlélni az Uralkodónak udvari pompájában, mint valamely tükörben. A' külső tsinofiságot vizsgálni az Udvaristák dolga; a' Státista ellenben annak jár végére, ha valyon a' belső, és külső pompaközött vane' illendőség, jó rend, és gazdaság.

§. XLII. Vagynak az Országoknak Titulusai, és Tzimerei. A' Titulus áll azoknak a' méltóságoknak meg nevezésekben, melyeket az Uralkodók az Országokra, és más tartományokra nézve, melyeket bírnak, adnak magoknak, és a' melyeket nékiek mások is tulajdonítanak, — Ezek a' titulusok sok változásokon mennek által közönségesen. Rendfzerént a' titulus nem egyéb, hanem valamely helység' bírásának ki nevezése. Tsak ugyan nem minden Országok teszik bé a' titulusokba mind azoknak az helységeknek bírását, melyek a' Világ távol való részei közül az ő hatalmak alatt vagynak, a' mint erről Anglia, Frantzia Ország, és Hollándia eleven bizonyságok. Ellenben Spanyol országban, és Portugalliában az eleitől fogva szokásba vőlt, melynek talán a' lehet az oka, mivel az Angliai, és Frantzia Orzági mellös tartományokat különös kereskedő társaságok találták

fel, és azok-is használták, magának pedig az anya Országának eleintén kevés haszna volt belöllek. Ellenben a' Spanyolok, és Portugallusok a' mellös tartományokat mind a' Király' nevében foglalták el, és azokból a' Királyi Koronának a' kereskedés, és monopolum által fzembe tünö hasznai szármoztanak. — A' titulus továbbá sokszor nem egyébb, hanem a' már sok száz efsztendőktől fogva el alutt jusnak emlékeztető jele; némelykor a' soha meg nem szünt számot tartásnak egy halhatatlan jegye, és az, igen sok veszedelmes hadakozásokra adott egyfszermáfzsor alkalmatofságot, sőt a' titulusból ki lehet sokszor hozni valamely Nemzetnek vagy fzer felett való osto- baságát, vagy nevetségre méltó büfzkeségét. Így a' Napkeleti és pallérozatlan Fejedelmek, leg ki tsapon- góbb, és leg különösebb titulosokkal élnek. Példa erre a' Konfántzinápolyi nagy Ur' titulusa, de még, elevenebb példa a' Menancabowi Tsáfzéré Sumatrá- ban. Lásd *Marsdens History of Sumatra*. p. 227. Az Áristocrátiákban, és Democrátiák- ban rövidebb titulusok vagynak szokásban, melyek- ben csak azoknak hivataljok vagyon ki nevezve, a' kik az Ország' kormányát igazgatják.

§. XLIII. A' Tzimer nem egyébb, hanem bizonyos képek, és rajzolatok által ki jelentetett ti- tulus. Ennek is éppen olyan esete (fatuma) szokott lenni, mint a' titulusnak. Erről hofzfszasabban be- fzélleni a' tzimerekről való tudományba, vagy az Heráldikába tartozik.

§. XLIV. Közelebbi atyafiságok van a' Kezefztes Rendeknek a' titulusokkal, és a' tzimerekkel mint-sem hogy azokat itt egészszén el halgathatnók. Ezek vagy *világiak*, vagy *papiak*, vagy bizonyos rangú és születésü emberek', vagy meg határozott tartományok' lakosinak szamokra valók, vagy fizetéssel, vagy a' nélkül járnak. Ezeknek eredeteket, különböző rendtartásaikat, alkatásoknak módját, és tekinteteket kell a' Státistikában fel-fedezni.

§. XLV. Az Orzágnak foglalatofságai két félék : Vagy illetik annak belső alkotmányját, vagy pedig annak a' külső Hatalmafságokkal valo mindenmü szövetkezéseit,

§. XLVI. Az Ország' belső dolgai vagy foglalatofságai közé tartozik 1) a' Vallás, és a' Vallás beli dolgok, a' tudományokat, mesterségeket, és tanulo társaságokat illető dolgokkal együtt 2) a' törvények, és a' törvény székek, a' Politziával együtt. 3) az hadi dolgok 4) az Ország' jövedelme, és a' Finántz, a' tartomány' gazdaságával, a' vadászattal, halászfattal, föld miveléssel, s a' többekkel együtt.

§. XLVII. A' Vallás', a' felsőbb, és alsóbb Oskolák', a' tudományok', és a' mesterségek' állapotjának meg vizsgálásából ki lehet hozni a' világosodás', és pallerozottság' gráditsát, mely valamely Nemzetnél taláztatik. A' le folyt időknek, és az azokban virágzott népeknek Historiájokból tudjuk, hogy a Vallásnak dolga minden Országokban ahoz képest változott, és formálta magát mindég, a' mint a' világosodás nagyobb, vagy kisebb mértékben találta-

tatott benne. Az Istenről való tudománynak (Theologianak) különböző *Systemái* ugyan éppen nem tartoznak az Ország' dolgai közé. A' polgári tsendefiség, a' Vallásról és Dogmákról való képzel vélekedéstől nem annyira füg mint a' jó Moráltól és mint a' tselekedetektől. Ezeket mérsékelni az Ország' dolga, amazokon akarni uralkodni lehetetlenség. A' társaságnak nintsen hatalmában, hogy az emberek vállásbéli vélekedéseinek kormányozását, valamely Felsőségnek által adja; annyival kevésbé adta azt az Isten valaha által egy embernek, vagy az halandók között valamely rendnek.

Az honnan ha valaki arra vetemednék, hogy az emberek eleibe hit-ágazatait írjon, azokra őket vagy fenyegetések, vagy büntetések által kényszeritse, az a' társaság' julsait, és törvényeit meg rontaná.

§. XLVIII. Ebből világosan ki tetzik, hogy minden üldözések, akár mi névvel nevezetfésenek is azok, büntetésre méltok, és utálatosok, az Ország'nak pedig ki mondhatatlan kárára, és veszedelmére vagynak. Boldog hát az az Ország, az hol ez, vagy amaz vallás-beli ágazatért egy betsületes ember is meg nem utáltatik, az hol vallás-beli közönséges türedelem uralkodik. De ezen sinor mértéktől igen el távoztak eleitől fogva minden Országok, a' Vallás' ágazatait a' Polgári törvényekkel öszve fonták, és azokat a' törvénynek tisztes neve által meg szentelték.

§. XLIX. Soha sem volt az az idő, a' melyben minden emberek, és Nemzetek ugyan azon egy Valláson lettenek volna. Még ma-is számtalanok a' szakadékok: tsak ugyan öt főbb szakaszra lehet azokat Gatterer szerént öfzve vonni.

I. Az első szakaszba tartoznak a' mindenféle fzembe tűnő dolgoknak imádói (*Fetisch Anbeter*) a' kik még igen nevetségesen, és gyermeki modra gondolkodnak az Istenről, és annak tiszteletéről. Lásd *Grundriss der Geschichte aller Religionen von Meiners*. Lemgo 1787. n. e.

II. *Tsillag-imádók*. Ezek most az eget a' tsillagoknak számtalam sergeivel, majd a' napot, holdat, vagy valamely különös tsillagzatot szoktak Isten gyanánt imádni.

III. *Ember-imádók*. Ezek vagy a' már rég meg holt, vagy a' még életben lévő Embereket, a' Fejedelmeket, Hérosokat, az ugy nevezett Istenek' magzattyait szokták imádni.

IV. *Bálvány-imádók*. Ezeknek Isteneik a' mester emberek kezeik által készítettet, faragott, vagy öntött képek, melyeknek nevei számtalanok.

V. *Jehovát*, vagy az *egy igaz Istent-imádók*. Ezek a' Menynek, és földnek, 's minden ezekhez tartozó dolgoknak, egyedül való teremtményét, a' *Jehovát*, v. az *igaz Istent* szokták imádni. Ezek megint háromfélék: 'Sidok, Keresztyének, és Mahumedánusok.

A' 'Sidok között két nevezetes szakadékok
vagyunk, u. m. *Rabbiniták*, v. *Talmudisták*,
a' kik az ó-Testamentomi Szent-írás könyvein kívül
a' Talmudot is bé vették. *Karaiták*, a' kika' Tál-
mudnak, 's következés-keppen az *Oralis Tradi-*
tionak nem hisznek.

A' Keresztyének első el-osztás szerént két fé-
lék u. m: *Napnyugoti*, és *Napkeleti* Keresz-
tyének. A' Napnyugotiak, ha a' *Sociniánusokat*
ki veszfzük, mindnyájon hiszik a' Szent-Háromságot
a' Nitzénumi 'Sinattól fogva. De egyebekben vég-
hetetlenül különböznek, lehet pedig őket hét neve-
zetesebb szakadékokra osztani. Vagynak ugyan-is kö-
zöttek *R. Catholicusok*, *Luthéránusok*, *Re-*
formatusok, *Angliai Keresztyének*, *Herrnhut-*
terek, *Quakerek*, és végre *Unitáriusok*.

A' Napkeleti Keresztyének négy fővebb sza-
kadékokat számlálnak egymás között, melyeknek ne-
veik így következnek: *Orthodoxusok*, *Nesto-*
riánusok, *Monophysicusok*, és *Maroniták*.

A' Mahumedánusok között két egymással halá-
losan ellenkező fő osztály vagyon. Az első a'
Sunniták, vagy a' mint ők magokat szeretik ne-
vezni, az igaz hitűek. A' második rend-beliek há-
rom apróbb szakaszabból állanak. Ezeknek neveik:
Kharégiták, *Motazaliták*, és *'Sefatiánusok*.
Lásd a' *Gatterer* föld le írását. §. 20.

§. L. Ebből, a' mit a' 48-dik Szakasznak végén megjegyeztünk, eredett az a' különbség, a' mely van az uralkodó, a' bé-vett, és az el-türt vagy a' tsupán megfzenvedt Vallások között. Fájdalommal kell megjegyeznem, hogy ezt a' különbséget csak nem minden Europai Országokban szükséges meg tenni, még pedig azon okból, mivel ennek, a' közönség' alkotmányának rendébe többnyire minden Országokban nagy bé folyása vagyon. Igaz hogy egy helyt kifsebb, más helyt pedig vasragabb mértékben. Csak ugyan a' meg világosodott Angliában is a' Püspökösök az első.

§. LI. A' Vallás szülte az Anyaszentegyház-
zat, vagy az ugy nevezett Eklésiát. Érték pedig ezen nevezet alatt egy olyan társaságot, melynek tagjai ugyan azon egy Vallás-tételen vagynak, és a' kik a' magok módjokon szokott Isteni tiszteletnek gyakorlása végett öfzve szoktanak gyűlni. Minthogy ez a' társaság magában az Országban vagyon, tehát tartozik annak fellsőséget meg esmérni, és magát annak alája adni. Az igazgatásnak annyiban hatalma van az Eklésián, a' mennyiben köteles arra vigyázni, hogy abba mindenek jó rendel menjenek, az Ország' fő tzéljával pedig semmi ellenkezőt ne mozdithasson. Ez már egyeden egy fundamentoma annak az Egyházi hatalomnak, melyet az Ország törvény szerént kívánhat magának. Ha valamely társaság magát az Ország' felsősége alól el-vonnyá, és magának függetlenséget tulajdonít; ugy az ilyen társaság külön Orzágot formál az Országban (formabit statum in statu) Éppen így ván az Eklésiával is a' dolog. Minthogy pedig ez az Országban véghetetlen nagy rendeletlenséget okozna; tehát jussa van az

Országának arra, hogy az Ekklesiát magától való függésbe tartsa: de az bit ágazataira nézve annak tellyességgel leg kisebbet sem paransolhat; mivel e nem volna egyéb, hanem lelki esméreten való uralkodás, melyet az Isten semmi emberi hatalomnak alája nem vetett.

§. LII. A' tudományok állapotjából valamely országban, még jobban által lehet látni az ottan való világosodást. A' tudományok a' Nép' értelmét formálják, és pallérozzák, erköltsait meg jobbitják, a' Vallásról való vélekedéseit meg tisztítják, sőt azok által mindenféle mesterségek nagyobb tökéletességre emeltetnek. De hogy a' tudományoknak ez az ereje legyen, tehát nem tsak az, ugy nevezett tudós rendnek, és a' könyv-íróknak kell azokkal esméreteseknek lenni, hanem szükség, hogy minden karban helyheztesett emberek azok által palleroztassanak. Ezen az Igazgatás sok módon segíthet: különösen pedig a' Censurának olyan mérséklése által, a' melly az Országának tsendességével, javával, és az idő béli környüállásokkal megálhat. A' tudományok el-fzoktak osztatni *magosabb*, és *szép* tudományokra. Azok közzé tartoznak az Isteni, Törvényi, és Orvosi tudományok, a' Világi-böltességgel, és a' Mathesissal együtt. Ezeknek részei az Historia, a' Nyelvémefzség (Philologia), a' kötött, és kötetlen beszédről való mesterség. — A' Mágusok, a' böltés Férjfiak, és áldozo Papok voltak a' világon elől élt Népeknek Törvény-adói. A' Világi-böltsek, és a' tudós Férjfiak a' Görögök, és a' Romaiak törvény-adói; a' Papok, és más tudósok kormányozták a' közép-időben a' törvény-tévő hatalmat. Sőt még ma-is a' Nagy politicus Ministerek, világi böltsek, Tudósok, és Könyv-írók be folynak az Országoknak igazgatásába.

— De minthogy igen kevés tudományok, és mesterségek olyanok, a' melyeket az el-multhatatlan szükség szült volna; tehát csak a' bövség kebeleben, lelki és testi tsendefiségnek és külső bátorságnak ditsőséges Ege alatt virágozhatnak a' tudományok, csak ott nemesitheti meg magát valamely ország, csak ott mehet arra a' tökelletességre az ember, hogy Teremtőjének képéhez hasonlítson. Hanem ehez a' kívánatos bövséghez, és arannyal erő minden erőszak és el-nyomás ellen való bátorsághoz, nem mindeneknek volt szerentséjek. Ez az oka, hogy annyit különbözik a' Spanyol az ő szomszédjáról a' Frantziától, a' Portugallus az Ánglustól, a' Muszka a' Svékus-toi, sőt még a' Pruszizus-is a' Lengyeltől, mind abban, a' mi a' Lélek' pallérozását, az emberek nemesedését, és boldogulását illeti. Lásd Lueder, §. 96 — 97.

§. LIII. A' tudományoknak el-terjesztésekre a' felsőbb, és alsóbb Oskolák el multhatatlanul szükségesek. A' felsőbb Oskolákban, melyeknek nevei *Universitás* és *Akadémia*, mind a' felsőbb tudományok, mind pedig a' szép mesterségek szoktak taníttatni. Leg nevezetesebb meg-esmértető jelek pedig az, hogy azokban osztogatják a' tudósok között szokásba lévő méltóságokat. Az alsóbb Oskolákban tsupan a' szép mesterségekre, az írásnak, számverésnek, Vallásnak, és a' tudós nyelveknek elsőb czikelyeire, szokott taníttatni az Ifjuság. A' felső és alsó Oskolák között vagynak közép rendűek is; n. m. a' *Gymnásiumok*, a' *Ritterakademiák*. *Gymnásiumok*nak neveztetnek azok, melyekben az Ifjuság a' szép mesterségeken kívül a' felsőbb tudományoknak első kezdeteire-is taníttatik. — Ritter-

akadémiák azok, a' hol a' 'Gavallérok' magzattyait az azokhoz illendő testi gyakorlásokra, nyelvekre, tudományokra, és mesterségekre szokták taníttatni.

A' tudományok, és a' mesterségek különböznek egy mástól. A' tudomány bizonyos igazságoknak meg esmérésekben, és meg-vitatásokban foglalatoskodik. A' mesterség bizonyos készséget kíván valaminek az előnkbe szabott sinor mérték fzerént való meg-készítésében. A' tudományok tsak az értelemnek adnak dolgot, a' mesterségek pedig a' kéznek alkalmazatos voltát-is meg kívánnyák. Némely mesterségekben a' régulák igen együgyűek, és a' tsupagyakorlás által könnyen meg tanulhatók; másokban ellenben a' nevezett régulák sokak, és számosak, és nem olyan könnyen meg-foghatók, hanem a' szép, és felső tudományoknak részeiből kelleik azokat meg tanulni. Amazoknak neve a' tudósok nyelveken *Artes mechanicae*; és ide tartoznak minden kézi mesterségek, ezek neveztetnek *szép mesterségeknek*, és ide tartoznak nevezetesen a' Festés, Képfaragás, Metzés, Kép-öntés, az építés-mesterség, nem különben a' Musika, és a' Kertészség Theoriája.

§ LV. A' tudományok tökéletesedése igen nagyon szokott elő mozdíttatni, a' tudós Akadémiák, és Társaságok által, melyeknek minden igyekezetek, és tzieljok abból áll, hogy ujj igazságokat tanuljanak-fel, és azokat a' tudós világgal közöljék. Ezeknek remekjek fzerént a' szép mesterségeknek tisztelői, a' Festő, Képfaragók, és Építők, is állítottak-fel egy má között tudós Akadémiákat, és Társaságokat. Ide tartoznak még a' tudós társaságoknak más nemei-is, melyek a' tudományok, és a' mesterségek

bizonyos részeinek pallérozására szoktak fellállani. Illyenek a' gazdaságot, és a' belső boldogságnak más ágait elő-mozdító társaságak. Illyenek már sok helyeken állottak fel, még pedig vagy a' fő kormányozó Szék segedelme által, vagy pedig a' nélkül. Közönségesen szolván a' mesterségek elő mozdítására az úgy nevezett *Realis Oskolák* igen hasznosok, a' melyekben az ifju emberek nem csak arra taníttatnak, a' mire a' közönséges oskolákban, hanem a' kézi, és szép mesterségeknek első fundamentomaira is, melyeknek a' közönséges életben igen szép hasznokat lehet venni.

§. LVI. A' tudományok el-terjesztésekre a' könyv-nyomtatás' mestersége halhatatlan segítséggel volt, mivel ez által a' könyvek oltsobbak, és közönségesebbek lettek. Ennek az Isteni mesterségnek fel találása felett vetélkednek egymással a' Belgák, és a' Németek. Azok az Hárlemi *Kofztern Lörintz* nek, ezek pedig a' Máintzi *Guttenberger János*nak kívánják azt tulajdonítani. Ugy látszik, hogy a' valóságos Könyv nyomtatásnak fel találója az utolsó. Ez a' könyv-nyomtatás' mestersége szülte a' könyvekkel való kereskedést, mely által a' tudósok' munkái hamarabb világ eleibe jönnek, és közönségesebbekké tétetnek. Némely Országokban nem oly nagyra terjedett a' Könyvvel való kereskedés, mint másokban. Némely helyeken az utánna-nyomtatás szabadon meg engedtetik, melly ellen panaszolkodnak mind a' tudósok, mind a' Könyvárosok, a' kik mind a' ketten a' magok illendő hasznoktól az által meg fosztatnak.

§. LVII. Az Ország' belső dolgai között valók másodszor a' törvények, a' törvény székek, és a' Políciá. — A' törvény, a' köz akaratnak szabad, és mindeneknek egyet értékekből esett nyilvánosságára való tételése. Mentől könnyebben el-lehet érni ezek által az Országának a' maga fő tzeit, u. m. a' lakosok' közönséges bátorságokat, és boldogságokat, annál tökéletesebbek ezek. Sok el-
 ofztásai vagynak ugyan-is 1) Polgári, és Büntető (Civiles & Criminales) 2) Nemzeti, és más idege-
 nektől költsönözött, de már közönségesen be- vett törvények, 's ezeknek megint külömb-kölömb alsobb el-
 ofztásai.

Portugalliában a' Romai törvény még ma is igen nagy virágjában van; Angliában sokkal ritkábban van szüksége a' Birónak annak tudására; Svetzianak mindég a' maga tulajdon törvényei voltak; Dániából erőszakkal küldötték számkivetésbe a' romai törvényeket; Prussiában már ma minden hazafi az ott született törvények szerént ítélte meg. —

Roma mindég szerentsésebben, és boldogabbul élhetett a' Respublika' idejében a' tizenkét táblák mellett, mint a' későbbi Százakban a' *Theodosius' Codexe*, és a' *Justinianus'* könyvei mellett. Ez a' tsetsemői állapot már egész Európából ki-enyészett az emberi Nemzetnek boldogságára. Ma már semmit nem szoktak a' Romai tizenkét táblák szerént rendelni, akár mint igyekezzék-is némely tartományokban azoknak idejét vissza hozni.

§. LVIII. A' *Morus Tamás*, *Montesquieu*, *Beccaria*, és a' *Filangieri* idejektől fogva a' véterett fel fundamentomos állatás gyanánt, hogy minden törvénytévő hatalomnak egyedül való sinor mértéke a' közjó, és a' köz-boldogság, és már azok tartatnak leg jobb, és leg tökéletesebb törvényeknek, melyek által azt az egyedül való fő-tzélját az Orzágnak leg bizonyosobban, leg bátrabban, leg állandóbbul, és leg nagyobb mértékben el-lehet érni,

§. LIX. Ezekből könnyen meg lehet itélni, hogy a' mely törvények ezen tzélnak el-érésére alkalmasak akarnak lenni, azoknak először *világosoknak*, másodszor *egyeneseeknek*, harmadszor *meg határozott értelműeknek* kell lenni. Ha ezen tulajdonságok a' törvényben fel nem találtnak, lehetetlen abból szembe tűnő vizsfsza éléseknek nem következní, melyek ofztán a' társaság' tagjait el kerülhetetlen veszedelmekbe, és szterentsétlenségekbe ejtik.

§. LX. Ezt a' tzélt tehát el nem érheti az a' törvényadó, a' kinek törvénnyei a' jelen való időnek gondolkodása' modjához, és környülállásaihoz nintsenek alkalmaztatva. Azok a' törvények, melyek mellett egy Török Skláv szterentsésnek, és boldognak érzi magát, az Anglust el-kerülhetetlen párt ütésre indítanak: egy tsendes, szelid, és ki-pallérozott nemzet' törvénnyeinek lelke nem egyéb, hanem az a' lélek, mely az egész nemzetet elevenití. A' Spártabéliek' törvénnyei még a' mindenható Despotának segítsége által sem vitethettek bé Athénásba.

Nem lehet másodszor ezt a fő tzel ott-is elérni, az hol a' büntetések nintsenek a' vétkek' mi-némüségéhez és mekkoraságokhoz alkalmaztatva, és szabva, és már ebben a' pontban leg több országok szoktak hibázní. — Angliának törvényei az hamis esküvések, és az házasság -rontások ellen igen kegyelmesek, és ugyan ezen Nemzetnek törvényei szerfelett kegyetlenek sok oly hibázók ellen, a' kik valójába botsá-
 natot érdemlenének. Romában a' mint mondják, a' nagyobb lopások halállal, a' gyilkosságok pedig tsupa gályára valo küldéssel szoktak meg büntettetni. Frantzia Országban az úton-állónak akár tsupán tsak foszfzon, akár egyfzersmind ölön-is, halál a' fején. Ez az oka, hogy ott oly ritkán esik fosztás gyilkosság nélkül. Ellenben Angliában, és *Chinában*, az hol a' törvény tévők igen jól érzették a' fosztás és gyilkosság között valo külömbiséget, fosztások ugyan gyakrabban esnek, de ember-ölések igen ritkán. Surinámban, ha az ugy nevezett földes Ur öt száz forintet le téfzen, a' maga rab Afzsfzonyát kedve szerént meg fzeplösitheti, annak orrát füleit el vágatheti, Vasárnapokon dolgoztathatja, sőt meg is ölet-heti.

Nem lehet továbbá azt a' fő tzel el -érni ott is, az hol a' büntető törvényeknek egyedül valo vezérő lelkek a' keménység, az hol a' büntető törvény könyv (Criminalis Codex) mint Baviáriában, az holt gyermekeknek titkos születéseket éppen azzal az halállal büntetik-meg, a' melyel a' nyilvános gyermek-öléseket. Nem lehet el érni ezt a' fő tzel sem egy pallérozott Országban, sem a' Baskirok' tartományában, az hol a' törvények, mint Angliában-is

leg alább száz hufz féle vétkezőknek halált mondanak a' fejekre, vagy az hol, mint Nagy Péter Tzár, és az utánna következett Uralkodók között sokan, magokat a' Királyi vérből való Hertzegeket és Hertzeg Aszfszonyokat jól el korbáltsoltatják, vagy még elevenen fel is nyársoltatják, vagy az hol a' tolvajokat láboknál fogva százanként egy más sorjába akasztván, három, öt, kilentz, és tiz napokig ki mondhatatlan halálos kínokkal ölik meg.

Mi lehet végre annak a' következése, ha a' törvény tévő hatalom törvényeket ad, arról pedig nem gondoskodik, hogy azok a' leg-alább való köz embernek-is tudtára legyenek. Tetemesen hibázik tehát az a' Biro, a' ki a' tselekedeteket olyan törvények szerént ítéli meg, melyeknek lételekről az hibázo semmit sem tud. Helyes is, ha a' törvény tévő a' törvényeket a' Tartomány nyelvén téteti közönségsé. Valójában bölts rendelés volna tehát az, ha minden Falusi Oskolában az helységnek nevezetesebb törvényzeit az ifjakkal még jó elein meg esmertetnék. Lásd Lueder §. 80,

§. LXI. A' törvények oltalmazói, a' Birák. Értem pedig a' Birákon azokat a' fő igazgatástól rendelt személlyeket, a' kik a' törvények szerént ítéletet szoktak mondani. Ha erre a' tzelra több személlyek, és így egész tanács tennetett akkor ennek neve *Ítéző szék* vagy *Törvény-szék*, melynek a' különböző országokban igen különböző neve szokott lenni.

Azok a' törvény székek, melyekenn a' dolgokat nem lehet egészfzen el döjteni, és a' melyekről másuyá lehet yinni az ügyet neveztetnek *AL*

sőbb itelő székeknek, azok ellenbén az hová vinni szokták az ügyeket, és az honnan felyebb nem lehet mozditani a' dolgot, neveztetnek *felsőbb itelő* - vagy fő Kormányozo-székeknek. A' Biráknak, és az itelő székeknek farkalatos virtusok a' részre nem hajlás, és az igafságoknak a' lehető sietséggel való ki-szolgáltatása.

§, LXII. *Politzia*. Ez a' szó igen külömböz értelemben szokott vétetni, és majd az hány ironál elő fordul, annyiféleképpen magyaráztatik. Én *Totzéval* értem itt ezen nevezet alatt mindazokat a' rendeléseket, melyek valamely Országban a' Városoknak és Faluknak ékelségekre, és tsinofságokra, a' lakosoknak egészségekre, és kommoditásokra, halznokra és gyönyörűségekre tzeloznak. Mind ezekre pedig egészszen a' lehetetlenségig vigyazni elmulhatatlan kötelelsége az Uralkodónak.

Az Ország kötelelsége tehát vigyázni az utakra, az épületekre, a' nagy városokban a' tisztaságnak, és tsinofságnak fenn tarsására, nevezetesen pedig a) az házafságoknak elő mozditására. b) a' lakosok' fenn tartására c) az Ispotályokra d) a' Fattyu házakra. e) Szülő házakra, f) a' Dajka házakra (Ammen Komtoire) g) az Himlő bé olto házokra, h) a' Magazinumokra. Melyeket én is itt a' Lueder bé-vezetéséből rövideden le-írok.

a) *Házafságnak elő mozditása*. Hatalmában van az Uralkodónak, vagy a' fő kormányzó székeknek a' mint a' közönséges, ugy az házasság-beli termékenységnek, tenyészésnek, elő mozditása.

Nem minden törvények, és rendelkezések, nem minden igazgatás fogti egy-aránt a' tenyészéft, sőt sokak ezzel éppen ellenkezők. Ártalmas p. o. Dániában az a' rendelés, mely fzerént az házassodásra valo szabadságot mindennek pénzrel kell meg vásárolni. Kára volt hajdon a' Frantzia Országi közönségnek abból, mely fzerént Párisban egy idegennek sem volt szabad addig meg házasodni, a' mig négy élő bizonyossággal meg nem tudta azt bizonyítani, hogy ő valóságos szabad ember.

Akadályja annak a' két nem között valo különbség, melynek sok helyeken maga a' törvény tévő hatalom az oka, a' sok feleségűség, a' sok féle kiherelés, mely Olofz Országban még ma is oly sok izben gyakoroltatik, a' melyet Nápolyban oly nyilvánoson, oly szabadon, sőt oly kérkedve viznek véghez, mint másutt a' szakál beretválást. Ez az emberiséget fel borzasztó utálatos szokás, melyet az Europaiak a' Napkeletiektől költsönöztek, eleitől fogva véghetetlen akadályára volt a' szaparadásnak. Ez egyik nevezetes oka még máig is kivált a' Török birodalomban az oly szembe tűnő népetlenségnek.

A' mi pedig az házassági állapotban valo tenyészéft, és szaporodást illeti, ennek nevezetesebb akadályai ezek: 1) az hol a' törvények meg engedik, hogy egy Férfiu egy Aszfszonynál többet tartson feleségül. 2) az hol az házassági kötések a' törvények által kényszerítések alá vagynak szorítva. 3) az hol a' törvények engedelmet adnak a' szülőknek arra, hogy az ő tizen-négy esztendő s fíjokat hufz esztendő s dajnával házassítsák öfzve, tsupán tsak

azért, hogy egyéb aránt is szerfelett való vagyono-
jokat neveljék.

b) *A' lakosok fenn tartása.* Ugy tétzik
hogy közönségesen szólván, minden helyeken na-
gyobb gold van az hazafiak' számának szaporítására
mint azoknak, a' kik már valósággal életben vagynak,
fenn tartásokra. Sokan találatnak, a' kik az há-
zafság' könnyebbitésére, és gyarapítására hafznos,
és ditséretes projectumokat téfznek, a' pedig alig
jut az ezerediknek eszébe, hogy azoknak még élni
is kell. Mindég az az Ország' első kötelefsége, hogy
a' lakosoknak élelmek' modját meg könnyebbitse, azok-
nak ne tsak arra mutafson modot, és útát, a' mi
szükséges, és hafznos, hanem azokra-is, a' mik kom-
moditásokra, és gyönyörűségekre szolgálnak. A'
mely Országban mind ezek bőv mértékben fel talál-
tatnak, ott éppen nem lehet attol félni, hogy a' né-
pesedés tsonkulást fzenved.

c) *Ispotályok.* Nem minden Ispotályok fe-
lelnek meg annak a' tzélnak, a' melyből fel ál-
littattak; sokan közzüllök tsak nem merő tzin-
teremeké változnak, ugy hogy nagyobb kárára lé-
gyenek az emberi Nemzetnek, mint hafznára. Ha
a' betegekkel való dajkalkódás héjjános, ha a' belső
és külső nyavalyákat gyógyító Orvosok nem tsak
tudatlanok, oftobák, hanem egyszersmind érzéketlen
szívűek-is, jaj akkor a' betegnek, a' ki az ilyenek-
nek körmök közé esik,

Valamely Ispotálynak helyes, vagy helytelen voltát az ott lévő halandók' listájából lehet leg-világosobban meg-ítélni. Az Edenburgi Ispotályban a' közép mértékű szám fzerént az holtak és élők között ez az hasonlatosság, $1 : 25\frac{1}{2}$. A' Lyoniban mintegy $1 : 12$. Romában a' *Saint Esprit* nevű Ispotályban $1 : 11$. Versáliában $1 : 8\frac{2}{5}$. Párisban a' *Charitéban* $1 : 7\frac{1}{2}$ A' *Saint Sulpice* nevűben $1 : 6\frac{1}{2}$ Az *Hotel Dieuban* pedig $2 : 9$.

De ha holtak' listája nintsen, tsupán tsak az Ispotálynak fekvéséből, rendtartásaiból, és környül állásaiból meg lehet itélni, mit érjen ez vagy amaz betegek' háza. Ha *Tenon* semmit bizonyos számmal meg nem határozott volna-is, tsupán azon jegyzésekből melyeket tett az *Hotel Dieuról*, kiki meg győzhette volna magát, hogy ott a' betegnek meg gyógyulni tsak nem lehetetlen. — Továbbá mind az Ispotály beliek, mind pedig a' Városi lakosok nagy veszedelemnek vagynak tárgyul ki téve, ha közel vagyon a' nagy Templomhoz építve, mint ez a' régi együgyű kegyeseknél szokásban volt. Vagy ha az Ispotály benn a' Városban más épületekkel vagyon környül véve. Minden kétség kívül nagyobb-nak kell lenni a' Párisi *Hotel Dieuben* az halandóságnak, az hol a' nagy emberek közül hatot, a' gyermekek közül hetet, 's-nyoltzat fektetnek egy ágyba, mint a' Braunschweigi betegek' házában, az hol minden személynek külön ágya van. Párisban sokkal kevesebb rühesek volnának, 's az holtak' száma sem házna oly nagyra, ha a' betegeket a' betegektől, a' nyavalyáknak különbségéhez képest egymástól el választanák, és közönségesen szolván minden Ispotályokban sokkal kevesebb ifzonyatolságot lehetne szemlél-

ni, ha a' betegekre való vigyázás, és az azokkal való dajkálkodás Afzszony emberekre bízatrtnék, mint az Haslavi, és Plymouti Ispotályokban Angliában.

d) *Fattyuházak* Ezekről ugyan már oda fellyebb-is volt emlékezet, és a' mint ott meg jegyzettem, ezek az Emberi Nemzetnek inkább veszedelmesek, mint hasznosok, kivált ha nintsenek jó moddal rendbe szedve.

Ha a' régi történetes könyveket fel hánnyuk, igen úgy találjuk, hogy a' gyermekek el-hányása felletőbb sok Nemzeteknél volt szokásban. Ennek a' fzerfelett való kegyetlenségnek okai voltak, a' szegénység, a' meg vesztegetett erköltsök, a' sok számos gyermekek, kiket a' természet nevezetesen a' szegényebb sorsuaknak olyan bőv kézzel szto-gatott: ez ugyan valósággal istentelen tselekedet, de azomban olyan gonosz, melyet az emberi Nemzet közül nem lehetett ki irtani a' nélkül, hogy a' gyermek' ölésre tágas kapu ne nyitratnék. Ennek a' a' rosznak némü-némü-képpen való el háritására talál-tattak-fel végre a' Fattyu házak. Érték pedig ezen nevezet alatt olyan házakat, melyekbe a' most születtetett fzerentsétlen tsetsemök bé-vétegetvén, közönséges költségen fel-neveltetnek.

Minden e' féle rendeléseknek fő tzélja tehát a' volt, hogy az egyéb aránt bizonyoson el veszendő kisdedek meg tartassanak, és fel nevelteszenek. De minden e' féle házakról, melyeknek historiája esmeretes, régen ki mondották már sok tudosok a' kárhóztató ítéletet. Mivel az ilyen házakban az halandó-

ság felettébb nagynak találtatott, mivel ezek a' testi erköltstelen ki tsapongásoknak ellene áthatatlan előmozdítóí volnának, és az emberi leg nemesebb érzékenységet meg fojtván, nem egyebek, hanem az emberi nemzetnek erköltsi, és testi temető sirjai.

Ezen ellenvetések közül az utolsó a' milyen irtozatos, éppen olyan igaz-is. Ugyan csak meg lehet reája jegyezni, hogy ez által nagyobb gonosz akadályoztatik meg, u. m. a' gyermek-ölés. A' másodikat *Buffon*, és *Frank* már egy kifsémersékleték, nevezetesen pedig a' *luxus* historiája. De az elsőt miadazokálta nem lehet meg igazítani, a' miket *Süssmilch*, és mások a' törvénytelen ágyból született gyermekekről meg jegyzettenek. Lásd Lueder p. 204. 205.

Másik fő tzélja a' Fattyu-házaknak a' volna, hogy azokban haszonvehető tagok neveltetsenek-fel. Ezt a' tzélt valamivel-jobban el lehet érni általok, mint az elsőt, de itt-is nagy az héjánofság. — Nagy jobbitás esnék ezeken a' fattyu-házakon, ha azokat a' Lyoni lábra állitanák.

e) *Szülo házak*. Minden a' ki afzfzonyi állattal vette származását, és az embernek nemes voltát esméri, titkos tisztelettel adózik a' szülő Nemnek, minden fő-kormány-szék pedig, mely a' maga körelefségeit gondolóra veszi, fő tárgyul teszi azt magának, mi módon tehesse türtetőbbé a' szebb Nemnek, ezt a' természeti ugyan, de valójában terhes

'soldját. Éppen e' végre találtattanak fel az ugy nevezett közönséges Szülőházak.

Szokásban voltak ezek hajdon minden pallérozottabb Nemzeteknél, de idővel nevededvén a' fzer-felett való babonaság, a' természetnek ez a' szava el nyomattatott, és sok száz esztendőök alatt még csak hüre sem hallatott a' szülő házaknak. E' szülte a' Birónak ama fzer-felett való keménységet, mely fzerént a' meg-esett fzerentsétlen fzemély még méhében lévő ártatlan kisedével együtt az Hóhér' keze által a' világból ki végeztetett, e' kényszerítette arra a' fzerentsétlen Attyákat, hogy tulajdon szülötjeket a' beléjük öntött természeti hajlandóság ellen kegyetlenül meg ölnék. A' jelen való Században nyílt ki ujja az emberek szeme. Ebben kezdettek meg győződni arról, hogy bár sok alkalmatlanságok legyenek-is öszve kötve a' szülő házakkal, de sokkal fontosabbak ezeknél az azokból önként folyo hafznak.

Hogy a' közönséges szülő házakban a' kívánt tzielt el lehessen érni, következő tulajdonságokkal kell azoknak birni. a) Szükség, hogy mindenkor elegendendő töke pénze, és üres szobái legyenek kéfzen, hogy így a' terhes afzfzonyok le betegülések előtt leg alább négy öt héttel ottan magoknak szállást, és élelmet találhassanak. b) Fundamentoma, és leg első törvénye az e'-féle házakat illető rendtartásnak legyen az halgatás, melyet oly fzentül és szorofsan még kell tartatni, hogy az ide folyamodott fzemélyek, soha semmi módon ki ne tudhassanak. c) a' bába-mesterséget fundamentomoson értő nagyobb, és kifsebb rangu Orvosok tartassanak. d) az egyébb szolgálatot tévo fzemély akar-

ja ide meg vonni magát, legyen szabad magával szolgáját-el-vinni és annak szolgálatjával élni.

Ezeket a' tulajdonságokat felettébb ritkán lehet a' szülő házakbann fel találni, igen kevés vagyon, melyben ez, vagy amaz fogyatkozás nelenne. Némelyek csak az házofságon kívül - élők' számára készítették; e' félék számosan vagynak Olofz Országbann is. Mások készítették az házasok', és nem házasok' számára közönségesen. Ilyen az *Hotel Dieu* Párisbann (Tenon Memoires) Mások megint tsupán az uras Afzfzonyok' számára, ilyen van egy Londonban. Ezekben a' szülő személyek' rangjából, és nevéből éppen semmi titkot nem tsinálnak, de igen ám amazokban, ugy hogy az oda folyamadtaknak nevét még az Uralkodóknak kívánságára sem szabad ki jelenteni.

Ilyen szülőházak' vagynak minden jó talpan álló, és pallérozott Országokban, Angliában, Frantzia, Németh, és Olofz Országban. Sok nevezetesebb Orvosok ki mondották pedig az e' féle házak ellen a' magok vélekedéseket; mintha ezekbenn az heletes Afzfzonyok' halálozása igen sürtű, és veszedelmes volna. De ezt a' vélekedést még semmi halandóságrol tartott lilták meg nem erősítették. Lásd Lueder p. 209. Sőt a' Londoni szülő házbann tett tapasztalások éppen az ellen bizonyittanak, az hol 17535 gyermek ágyas Afzfzonyokból 331 holtanak el, és így 53ból egy.

f) *Dajka házak* (*Ammenkomtoire*). Sokkal ritkábbak a' közönséges Dajka házak, pedig ezek is éppen olyan hasznosok, egy jó lábon álló társas-

ságban olyan szükségesek mint amazok. A' beteges, és erőtlen Anyák minden felé igen fokak; az árván maradott tsetsemőknek számok minden-felé nagy; hitelt felyül múló dolog, hány Anyák kinlodnak a' Vénus' tsemegéjével való vízfzsa élésből következett nyavalyákkal, egészfszen fel borzod az emberi érzékenység, midőn a' szomoru tapasztalásból látjuk azokat a' szzerentsétlen tsetsemőket, a' kik még az annyak' méhében a' Vénusi nyavalyának utálatos mérget az ő gyenge, és ártatlan ereikbe bé szivják. Hát ha még meg gondoljuk azokat a' gyakor történeteket, melyekben a' módi, a' balgatagság, és az igazi betsületnek a' tsalfától való meg nem különböztetése az anyai zeretetet abbann a' szempillantásban fojtya meg, a' melyben leg tüzesebben fel kellene gerjesztenie?

Hogy tehát az Anya nélkült maradott, az elvettetett ártatlan kisdedek fel neveltethessenek, hogy a' Vénus' pestifisének familiákról familiákra való elterjesztése meg akadályoztassék, az e' féle házak' felépítése igen is szükséges.

g) *Himlő-bé-oltó házak.* — Ha minden Himlőriákat fel forgatunk is, nem találunk egyetlen egy betegség' nemére-is, a' mely olyan tartós, olyan közönséges, és olyan dühöskedő lett volna, mint az Himlő, soha semmi féle pestis annyi áldozattal az halálnak nem adozott, mint ez.

Sok száz esztendőök alatt pusztították az Himlők az Európai emberi Nemzetnek számát, 's még hosszabb idő köz alatt voltak gyilkosai a' szelidebb Ég alatt fekvő Asiának. *Kamtsatka* ugyan sokáig nem esmérte csak nevérol-is ezt a' kártékony nyavalyát, de már oda-is meg érkezett ez a' kelletlen vendég, a' mint a' Kapitány *Kook* harmad rendbéli útazásából tudjuk. A' Moszkiták-is Ámerikában az himlő miatt csak igen kevés számra szorítottak, a' mint ezt *Raynál* a' maga igen esméretes könyvében fel jegyzette. Tibetben éppen ugy szaladnak az himlősök előtt, mint Török Országban a' pestis mirigyivel kinlódok előtt. És így a' földkerekségének csak igen kevés szegletét lehet ki venni, melyet az himlő a' maga birtoka alá nem hajtott volna, valahová pedig egyszer be hatott, mindenütt közönségesen kezdett dühösködni, csak hogy itt kisebb, amott nagyobb pusztitással, és sokszor meg szokott történni, hogy a' leg-veszedelmesebb pestisnél-is pusztítóbb volt. Az Angliában készített külömb-külobbféle laistromokból látjuk, hogy ott most 5-ből 1, majd 11-ből 2, majd megint 17-ből 2 holt meg himlőben. A' *Jurin'* fel vetése szerént, a' ki valójában egy igen szemes, és egyfzersmind minden részre hajlás nélkül való író, Angliában a' közép mértékű szám szerént minden hat holtak közzül egy, himlőben holt meg. Éppen hasonló jegyzést tettenek *Süssmilch*, és *Rechberger* Német országról. Angliában 67 esztendőök alatt 113851 embereket hordott el az himlő, a' mint ezt *Sarcone* a' gyermek himlőről írt munkájában fel jegyzette. Nem lehetett ezen himlő pusztító erejének ellene állani semmiként, senkit az ellen sem az élet ideje, sem a' Nem meg nem ol-

talmazott, nem lehetett bátorságban az ellen a' tse-
rsemő, nem az öfzibe elegyedett vén fő, még az
annya' méhében el rejtett *embryo* sem, a' mint ezt
igen böltsen fel jegyzették *Schlözer*, és *Hilde-
brandt* az himlős pestisről írott munkájokban. —
Az himlő volt az a' pufztito nyavalya, a' mely
1707ben az egyéb aránt-is pufzta, és lakosokkal
nem igen bővölkedő Iszlándiában hufz ezer lelkeket
emésztt meg. Az himlő az egélségnek, és a'
fzépségnek az a' veszedelmes metelje, volt az, a'
mi a' közelebb mult Százban egy Amerikai igen ha-
talmos Nemzetet a' föld kerektségének színéről egéfs-
zen ki törlött. Az himlő volt az, a' mit az attol
való irtodzás, és félelem *Golkondában* az Istenek
közé fel emelt, és a' kinek, mint a' boszszu-állás Isten
Aszfzonyának, ugyan ott a' szorongatás, és a' ké-
tségben esés templomokat, és oltárokat épített. Az
himlő volt az, a' mi a' *Grönländi* vad embert a'
kietlen pufztákra kergette, a' mi ellen az *Hotten-
tota* magas halmokra hányott fántzokban keresett
menedék helyet, és bátorságot, a' minek dühöfsége
a' kétségben esett Európait arra kényszerítette, hogy
annak tökéletes ki irtásáról gondolkodnék.

Nem is szűnt meg mind addig az emberinyug-
hatatlan szorgalmatofság, míg az himlő-bé-oltást, ezt
a' valóságos mennyei ajándékot fel nem talál-
ná. Tsak nem hitel felett való dolog, menyire
nyaka szakadt ez által az himlős pestis' kár-
tékony dühöfségének.

Nem kell oly igen félni ezen eszközzel való élestől, nem oly veszedelmes az himlő-bé-oltás, mint sokan gondolják, mely hogy nyilvánosabban ki tessek egy néhány példat jegyzek fel-ide.

1) A' D. *Jurin* és *Scheuchzer* Tabelláji szerént 897 inoculáltakból 17 holtak meg, és így mintegy 52ből 1.

2) A' D. *Kirkpatrik* által öszve szedett Laistromok szerént 9308-ból csak 83, és így 112-ből 1.

3) A' Londoni himlő-bé-oltó Házban az 1755-dik éfstendőnek végéig 700-ból csak három holt meg, és így 241-ből 1.

4) Ugyan ott 1756-ban 733-ból csak 1.

5) Winchesterben 1200-ból 1.

6) A' *Dimsdal* bé oltása módját jól olyan használták Angliában 1764-től fogva, hogy az 1767-dik éfstendőnek az elein csak hat halna el 17000-ből, és így 2833-ból 1.

7) *Rambynak* a' keze alatt csak egyetlen egy se holt meg 1600-ból.

8) Az Essexi Grofságban 1765-ben 9000-be oltották bé az himlőt. Ezek közül nem csak meg nem holt egy-is, hanem még csak leg kisebb veszedelmes jele sem látszott az himlő-bé-oltásnak.

Ezek a' példák eléggé meg mutatják, hogy az himlő bé-oltás nem olyan veszedelmes, a' milyennek közönségesen kiváltképpen hajdon hitték. Meggyöződven erről a' szemesebb Nemzetek, az himlő bé oltásra közönséges alkalmatosságokat állítottanak fel. Így *Londonban* 1746-ban, *Stöckholmban* 1767-ben, *Meydlingenben* Béts mellett 1768-ban, magában *Bétsben* 1769-ben építtetnek közönséges himlő bé-oltó házakat. Ez után más nevezetes Városokban is, u. m. *Kopenhágában*, *Péttersburgban*, *Iekuschban*, és *Velentzében*, végre *Kásertában* Nápoly mellett. Lasd *Olla potrida* 1787. 1. St. §. 135.

h) *Közönséges tárházok*, vagy úgy nevezett *Magazinumok*. — Mentől ki nyiltabb szemű valamely társaság, mentől nagyobb tökéletességgel, és világossággal birnak annak tagjai, annál több dolgokra köteles egy ilyen társaságnak feje, és igazgatója. Innen van, hogy a' közönséges gabona Tárháznak fel állítását úgy néznék, mint az Uralkodó köteletségei közül a' leg szentebbet.

Sokan ugyan az e'-féle Tárházoknak fel-állítását károsnak, és a' közönségre nézve veszedelmesnek tartják, mint a' mellyek a' szantó-vetőnek szorgalmatosságát meg fojtván, ötet könnyen gondatlaná, és tunyává tehetik, és még a' jó időkben-is a' kereskedésnek szabad folyását meg akadályoztatják. Nem tsak, hanem az egész föld mivélésnek-is kárra vagynak, és irtóztató nagy költségben kerül a' fenn tartások. Ezek nem kitsiny ellenvetések, s leg alább arra figyelmetesé tehetik az e' félre ügyelő fő-kormány széket, hogy a' gabona Tárházok-

nak fel-állításában, és fen-tartásában igen szorgalmatos vigyázattal legyen. Lásd erről az igen nevezetes materiáról im e' következő munkát. *J. A. H. REIMARUS Preisschrift, über den Nutzen öffentlicher Korn-Magazine, im Han-noveranischen Magazin vom J. 1772. Old. 2057. seqq.*

§. LXIII. Az Ország' jövedelme (Finanze)

Az Ország' jövedelme közönségesen szolván, áll a' társaság fenn tartására szánt bizonyos fekvő jofszágokból, és a' Jobbágyoknak esztendőnként való adozásokból. — Az adozás' neme felettébb külömböző, és igen sok féle. Tsak ugyan következő pontokra lehet azokat öfzve huzni. 1) leg első, és leg főbb adazás' neme, melyet a' szántó földekről, 's más fekvő jofszágokrol fizetnek (*Landtaxe, Contribution fonciere*) 2) bizonyos summa pénzt fizetnek esztendőnként minden tökéletes idejű Polgárok, vagy leg-alább a' közönségnek némely szakaszai. Ennek neve *fő pénz (Kopfgeld,)* 3) A' kézi mesterségekre, hivatalokra, és méltóságokra vetett adók. Ezen két utolsók közzül való nálunk az ugy nevezett *Arrha.* 4) A' külföldi, és meg bélyegzett portékákra vetett Harminztadók. Sok helyeken az *Acciz.* Spanyol Országban az *Alcavala.* Frantzia Országban a' Királyság' virágzó idejében a' mindenféle közönséges hivatalok' pénzen lett el-adások, és más elő számlálhatatlan nemei az adozásnak. A' mi időnkben az Országok szükségei véghetetlenül megszaparadtak, ebből következett, hogy többnyire minden Országokban az adozások' nemei oly szerfelett külömbözők lennének, az Ország jövedelmének

vizsgálása pedig egy leg-űszve szöttebb tudománnyá válnék. Az honnan már régtől fogva törik az Ország' kormányra mellett ülő nagy emberek azon a' fejeket, hogy az adozás különböző neveit kevesebb számmra vonhassák, és annak fel-szedése módját könnyebbítsék; de még kevések a' kik a' jó utra rá akadhatnak. Ezen okból találták fel nevezetesen Frantzia Országban az ugy nevezett *Physiocraták* *Systémáját* melynek a' mint egy felől pártfogói, ugy más felől ellent mondói is feles számmal találattak. Lásd *S. G. A. Will Versuch über die Physiocratie, deren Geschichte, Litteratur, Inhalt, und Werth* Nürnberg. 1782. 8-tzad rétbén. — A' nevezetesebb Irokat, kik ezen alkotmány mellett, vagy ellen dolgoztanak, elő hordotta *Lambrecht Versuch einer vollständigen Staatslehre* nevű könyvében.

§. LXIV Kötelefsége a' Státistának, hogy az Országok' le írása alkalmatossággával az adozás különb-külömb neveinek, és annak fel-szedése módjának szemesen utánna járjon. De ezt annyiban hagyván, azt jegyzem meg, hogy szereztsés az a' társaság, melynek efsztendei jövedelméből mindenkor meg marad valami, a' mit közönséges kintses tárházába el tehefsen, mivel ez által a' rendkívül való költségeket ki patolhatja. Az hol pedig ilyen el-tett kintse nintsen az Orzágnak, az adónak előre való fel-hajtásával, a' rendes adozásnak nevelésével, ha di adókkal, önként való ajándékokkal, és végre költsönvett pénzzel segíthet magán. Ezen utolsóból lassan-lassan kalomra gyűl a' Nemzet' adóssága, mely a' mi időnkben Frantzia Országban, Angliában, és Svédziában a' leg-magóssabb poltzra hágott.

§. LXV. Ezek valának az Ország' nevezetesebb belső foglalatosságai. A' külsők közzé tartozik az hadakozás, békefenség, az idegen Országokkal való kötések, és frigyek, és a' követségek.

§. LXVI. *Hadi erő.*

A' jó Törvények, és hasznos rend tartások arra valók, hogy a' tsendefiséget fzerető jó erköltsű polgárt nyughatatlan, és erőszakos polgár társától oltalmazzák, 's telyes bátorságba helyheztessék. Ellenben az hadi erő az alkalmatlan szomszédoktól és kártékony idegenektől oltalmazza az egész társaságot annak minden tagjaival egyetemben. Kétféle pedig az hadi erő, vagy szárazon — vagy tengeren való. Ez az utolsó, a' vizen való hasznos kereskedés fenn tartására, 's elő mozdítására, és a' távol lévő számos *Koloniák'* oltalmazásokra is igen sokat használ.

§. LXVII. *Szárazon való hadi erő.*

A' Szárazon való hadi erőnek számát az Ország nak nagysága, annak jövedelme, és a' nép sokasága határozza meg. Áll ez az hadi erő Lovasosokból, gyalogokból, ágyuk mellett szolgáló patantyusokból, orfzágos, vagy határ katonaságból, és tábori lábon álló hadi seregből. Ez az utolsó ismét vagy hazsfiakból áll, vagy pedig pénzzen fogadott idegen Orfzágbeli katonákból. Így szokták magokat bérbe ki adni az Helvétusok. Így adja el pénzért bizonyos meg határozott esztendőkre még ma is tulajdon katonáit a' Kasseli (Hessen Casseli) Land-Gróf. Az hadi sere-

geket különböző modonn fzedik öfzve, és potolgatják. Nálunk a' verbuálás, fogdosás és az önként való ajánlás leg'inkább szokásbann vagynak. Ezek egy mástól ahoz képest különböznek, a' mint el-tartások oltsóbb, vagy költségesebb, a' mint az ha-di fenyíték benne tökéletesebb, vagy héjjánosabb, a' mint azokban a' tisztek, és közlegények jobban, vagy rozfízabbul vagynak formálva, melyben a' ka-tona-oskolák, a' Kadétok, és árvák nevelő házaí nagy segítséggel lehetnek; ha jo moddal vagynak el rendelve. A' határ fzélek oltalmazására való az erőféségek, de egyfzersmind az hadi fzerfízámok' tár-házaik gyanánt-is fzolgálhatnak. Ezen dologra nem kevesebb hafzonnal, mint gyönyörűséggel lehet ol-vasni következendő tizimü két munkát:

1) *Neues militaerisches Journál.* Jön ki Hannoverában 1788tol fogva 8ad rétben, és máig-is folytattatik.

2) *Militarisches Taschenbuch zum Gebrauch im Felde. Aufgesetzt von G. Scharnhorst. Zweyte Auflage.* Hannover. 1793. Ezen utolso könyvet annyival inkább ajánlhatom, mivel a' katonai tudományoknak elő adásában már második efsztendőtől fogva fzolgálván nekem kézi könyv gyanánt, igen fzip elméfséggel, és leg jobb rendel írott könyvnek lenni találtam.

§. LXVIII. *Vizen való hadi erő,*

A' mely Országok tenger mellett fekszfznek, vagy leg-alább valamely részeket tenger határozza 's annyi-val-is inkább ha egész fzigetet formálnak, mint Nagy

Britannia, az ilyen Országoknak mondom vizen való hadi erőre van szüksége. Egy hajos hadi seregnek ki készítése és fen-tartása hasonlatosság szerint szólván, sokkal többbe kerül, mint egy szárazon való hadi seregnek fenn-tartása. — *Malouet a' sur l'administration de la marine* nevű könyvében az 50-dik lapon azt írja, hogy 1776-ban Frantzia Országban egy 100 ágyus hajónak készítése 1,300,000, — egy 80 ágyusnak 1,000,000, egy 74 ágyusnak 850,000, egy 60 ágyusnak 700,000, egy Fregattának pedig 330,000 Livrában került. Mely fel tételből jó rendre hozzá lehet vetni, mely költséges legyen a' vizen való hadi erőnek mind ki készítése, mind pedig fenn tartása.

A' mely Országoknak pénze, és tengeri hajos legénye bővön vagyon, ámbár az hajokra meg kívántató egyéb szükséges dolgok nélkült szűkölködnek, tsak ugyan idővel rettenetes tengeri hatalmássá válhatnak.

Az hajok az ő nagyságokhoz, a' rajtok lévő katonaság, és ágyuk számához képest neveztetnek *első, második, harmadik, negyedik, ötödik, és hatodik* nagyságu hajoknak. — Az első, második, harmadik. és negyedik rendbélieknek köz neve *Lineás hajo*, mivel ezeket a' vizen való ütközetnek hadi rendjében egyenes lineában szokták állítani. Az ötödik, és hatodik rendbélieket nevezik közönsége en *Fregattáknak*. A' lineás hajoknál az ágyuk' száma hág 48, vagy 50-ről 100-ra, 's ezen félyül; a' Fregattákon pedig 44-nél több, és 6-nál kevesebb ágyu soha sint. Ha az együtt tarto hadi hajokon való katonaság mindég az ágyuk' számához, és ne-

hézségéhez vagyon szabva, és áll hajos legényekből, és tengeri katonákból. Az elsőbbség idején nagyobbára kereskedő hajók mellett szolgálnak, és mint a' Frantziáknál, Spanyoloknál, Dánusoknál, és Svékusoknál szakaszokra vagynak osztva, melyből osztán a' szükséges szám ki pótoltatik. Más Országokban pedig mindenféle tengeri utazókból kész pénzel és jó fizetéssel szereztetnek, vagy ha e' nem elégséges erőszakosan is el fogattatnak. Az hajos hadi seregek a' ki kötő partokban telepednek meg, melyek fekvésekre, bátorságos voltokra, mélységekre, és ki terjedésekre egymástól igen nagyon különböznek. Lásd

1) *Erlaeuterungen zum Verstande des Seekrieges nach alphabetischer Ordnung gesammelt.* Breslau 1774. 8.

2) *Neptune of Europe.* London. 1782. 4.

§. I.XIX. Külső Országokkal való kötés,
és hasonlatosság.

Minden Nemzetek' és idők' történetéből látjuk, hogy az hatalmasabb Országok mindég a' gyengébbek, és erőtlenebbek kárával nevelték talajdon erejüket, hatalmakat, és tekinteteket. Az Afsyria-béliek, Persák, és Rómaiak sokáig pusztították a' földkerekségét, hogy annak egészben Urai lehessenek, és a' mindeneket egyetlen egy birodalomnak (*Universális Monarchiának*) jarma alá hajtásról való képzelet, nem csak egy két koronás, és koronátlan főnek fordult meg gondolatjában az újabb időkben. Nem egyszer álmadazott ezzel Frantzia

§. LXX. *A Státistikának rövid története,*

Oda fennebb az I. §. alatt a' Státistikai nevezetnek eredetéről, és régiségéről, a' mint itélem elég bővön szollottam. A' mi magának a' tudománynak historiáját illeti, azt így adom elé *Sprengel*ből rövideden: Olasz Országban a' tizenhatodik századnak utolsó felében kezdték ezen tudományt legelsőben ki dolgozni. Legelső alkalmatosságot adtanak erre a' Velentzei Követeknek Elöl-ülöjekhez tett tudositásai, és az idegen Országbeli útozások, melyeket *Sansovino* 1567-ben rendbe szedett, utánna pedig mások az ujjabb tapasztalásokból együtt nagy gyűjteményekben, vagy a' Deákul olvasók' kedvéért, *'Sebbeli Kalendárium* formákban ki nyomtatták. Németh Orzágon sokat nyert ez a' tudomány az Akadémiai olvasások (Professziók) által, minéműket leg elsőben *Corring* tartott *Helmstaedben*, és tsak hamar követőket talált magának *Frankfurtban*, *Göttingában*, és *Hálában*. Illendőbb formába öltöztette ezt a' tudományt *Otto Eberhard* *Utrechtben* 1726-ban, ugyan-is ő az ide tartozó tudositásokat meg rostálván, az erről való kézi könyvében a' *Litteraturáját* is szépen elő adta. Végezetre *Achenwall* által 1749-ben *Toze* által 1767-ben, nevezetesen pedig a' fáradhatatlan munkássagu *Büsching* — és a' részre hajlási nem esmérő *Schlözer* által ezen tudománynak határai szépen ki szélesítették.

§. LXXI. *A Státistikára tartozó leg jobb
kézi könyvek.*

Az előttem esméretes, és a' tudos közönség helyben hagyását meg érdemlett kézi könyvek, melyekből én is mind ezeket, szorgalmatosobb Hazám. fainak szolgálatjokra lenni kívánván, öszve szedegettem, im e' következők:

1) Statsverfassung der hentigen vornehmsten europaeischen Reiche, und Völker im Grundrisse. von *Gottfried Achenwall*. Erster Theil. Göttingen. 1790.

2) Einleitung in die allgemeine und besondere europaeische Staatskunde, entworfen von *M. Etbald Toze*. Vierte Auflage. v. V. A. *Heinze*. I. Band Schwerin und Wismar 1790.

3) Einleitung in die Staatskunde nebst einer Statistik der vornehmsten europaeischen Reiche. Ein Handbuch vom Professor *Lueder* in Braunschweig, erster Theil. Leipzig. 1792.

4) Lehrbuch der Statistik. Ausgearbeitet von Johann Georg *Meusel*. Leipzig 1792.

5) Grundriss der Staatenkunde der vornehmsten europaeischen Reiche, von Mathias Christian *Sprengel*. Professor der Geschichte auf der Friedrichs Universität zu Halle. Erster Theil — Halle 1793.

Ezek közzül mindeniknek éltem segítségével, de főképpen az harmadik szám alatt tisztelt Szerzőnek a' nagy érdemü *Lueder* Urnak igen sokat köszönök.

§. LXXII. A' *Státistika* ellen tett ellenvetések, 's azoknak meg fejtése.

Nem igen rég az ideje, sőt alig van tíz, husz esztendeje, a' miolta a' tselekedetet kíváno (*praktica*) Tudományoknak *Theoriájarol* valamit kezdettek tartani. Különösen pedig a' Státistikának közönséges Tanítói székből lenni szokott első adását sükeretlenségnek, és minden haszon nélkült valónak lenni hitték, 's talám még máig is nem kevesen hiszik. Nem igen régiben mondotta vólt egy nevetlen Író az Hannoverai Tárházban, hogy a' *Théatromi moral*, és a' *Tanító székbéli Státistika*, nagyobbára tsak egy forma hasznuak (Lásd. Hannoveranisches Magazin 1770 §. 96.) Nevezetesebben pedig azt mondják, hogy a' Státistikának tárgyai sokkal számasabbak, és több-félék, mint sem itt az öszve zűrést zavarást el lehetne kerülni; gyakrabbak a' szüntelenül való változások, mint sem hogy valami bizonyost lehetne rollok meg határozni, főképpen pedig nagyobb titokban tartatnak az Ország' igazgatásának külömb külömb tárgyai, mint sem azok egy iskolai tudósnak szemei előtt fel fedezve lehetnének. Tsak ugyan ezek nem olyan akadályok, melyeken által né lehetne evezni. A' zűrzavarnak egy jó rendbe fzedés eleit veheti; a' szakadatlan szorgalmatosság a' fővebb változásokat mind meg jegyezheti, 's a' bizonytalanságból, valósággal bizonyos dolgot teremthet;

az Ország' titkai pedig éppen nem olyanok, a' milyeneknek tartatnak, vagy éppen nem olyan gyakrok, és számasok a' mint sokak ok nélkült képzelek, és így a' Státistika' első sengéjének elő-adásában a' fő tzélt egy ügyes oskolai tudós szépen elérheti.

Hogy az Országok' jelen való állapotját vizsgáló tudománynak tanulásáról sokan olyan alá-való-módon gondolkodnak, ennek nagy részént a' vastag tudatlanság az oka. Ezek nem tudnak semmit a' Státistikának kutfejeiről; azt gondolják, hogy az Oskolai tudós minden e' béli tudományát tsupán az utazókabol, és a' repülő hazug hirekből merítette: hogy a' Státistikának Diplomái legyenek, még pedig minden kétséget felyül múlt bizonyos Diplomái, melyek az Oskolai tudósok', és az Ország' kormányt igazgató Titoktanátosok előtt egy aránt fel-fedezve vagynak, arról telyes életekben még tsak nem is álmadaztak. Hiszem talám egy országos igafság-is azért nem veszfeszt el semmit a' maga betséből, és hathatofságából, hogy azt az oskolai tudós a' közönséges tanítói székből elő mondja.

Találunk még más okot-is, miért utálják sokan el annyira az országokat tárgyozó tudományoknak, különösön pedig a' sok ügygyel bajjal járó Státistikának közönséges tanítói székből lenni szokott elő adását. Hajdon az hivatalokba való lépésre Európának minden Országáiban egyedül való út és mód vólt a' születés és a' praxis (a' melly theoria nélkül mindég hijános), ki nyilván pedig idővel

az Európai közönség' fzeme, és a' tudományok nap-
rol-napra nagyobb-nagyobb tökéletességre lépven,
egyebet-is kezdettek kívánni az hivatalra váógytól,
tanulni, dolgozni, és ugyan iparkodva kellett mester-
kedni, a' míg magát valaki arra alkalmassá tehette;
már pedig a' dolog, a' tanulás, nem fér minden-
nek a' nyakára, az honnan azt, otsárolni kez-
dették.

§. LXXIII. *A' Státistika' Kútfejei.*

Minden tudománynak lenni kell bizonyos kút-
fejének, melyből merittetik; kivált az Országokat
tárgyazó állatások olyanok, hogy azoktól egész rop-
pant Nemzeteknek boldogságok vagy boldogtalansá-
gok függ; tehát egy Státistának a' kútföket, melyek-
ből állatásait meríteni szokta, ki nevezni szüksé-
ges. Ezeket öt szakaszokban lehet elő adni, ily ren-
del:

I. *Diplomák.* — Ide tartoznak az Ország-
nak fundamentomos törvényei; a' békeféség — és ke-
reskedés-beli kötések, az Ország-gyűlésének, vagy
Diétának napló könyvei, Aktái, Tzikkelyei, vagy
akar mi névvel nevezendő végezései; az Udvartol ot-
tan-ottan jőni szokott parantsolatok, az Ország'
nagyságát, nép-sokaságát, tartomány' jövedelmét,
és költségét fel-fzámláló laifstromok, 's a' t. az Ural-
kodó Háznak a' főbb és alsóbb kormány-székek-
hez küldött utasításai, s. a. t.

II. *Országos Írások (Staatschriften)*, melyek a' fő kormány szék' közlebb vagy távulabb való vigyázása alatt, 's annak engedelmével leg alább egyet-értésével tétettetnek közönséges-sé. Ilyenek az *Udvari újságnak* némely Tzikkelyei, országos *Allmanakok*, és Kalendáriomok, különös Biztonságoknak vagy olykor magános Tiszte Uraknak-is Hiradásai, 's a' t.

III. *Tartománybeli Írók.* — Az hazafi, a' ki benn az Országban nevededett fel, tsak jobban esmérheti annak fekvését, és minden környül-állásait, mint az idegen. Az honnan Ánglának Státistikáját Ánglus Íróból, az Északi Ámérikáét onnan valóbol kell meg tanulni. Tsak ugyan itt-is vigyázónak kell lenni az Olvasónak, nevezetesen pedig ezt az három dolgot tartsa szeme előtt. 1) Az hazafi ugyan tudhat mindent, de mind a' nyelve, mind a' pennája olykor nagyon meg van kötve. 2) Sokakban szabad volna az igazat ki írni, de az hazafiság halgatást parantsol. 3) Tsak az olyan hazafiak írásait kell elébb betsülneni az idegenekénél, a' kiknek mind belső, mind külső lehetőségek, mind pedig akaratjok-is vagyon arra, hogy igazat irjanak. Ilyenek p. o: Comte de HERZBERG *Memoires historiques sur la Monarchie Prussienne*. de HEINITZ *sur les produits du regne mineral de la Monarchie Prussienne*. NECKERT *sur l'administration des Finances de France.* — vagy — Lord SCHEFFIELD *observations on the trade betwen Great Brittan and Ireland.* — HOWLETT *on the population of England.* Briefe des Aufrasiens, a' Schlötzer *Staatsanzeigen*ében.

Hogy ennek a' kutfőnek hasznát vehesse a' Státista, a' nyelveknek tudása el mulhatatlanul szükséges, mivel már ma egy-is a' ki nyílt szemü Nemzetek közül Deákul nem ír, hanem mindenik a' maga szülötte nyelvén, a' Spanyol Spanyolul, az Anglus Anglusul 's a. t. Az ujjabb Írók között *Pestelen* kívül senki fints, a' ki Deákul Státistikát írt volna; ő Deákul írta az egyesült Németh Alföld' Státistikáját ilyen tzim alatt: *Commentarii de Rep. Batava*. Minthogy pedig kivált a' szegény legénynek minden nyelvet meg tanulni telyes lehetetlen, tanuljon meg leg alább Németül, és Frantziánul; más képpen lehetetlen lesz neki az ujjabb tudós világgal meg esmerkedni, hanem mindég az ősz haja *Schledrian* mellett kellek maradni.

IV. *Tartományok le-írása.* (*Topographiák*) és *Utazások.* — Azok a' Státistika bővítésére igen szükségesek. A' Prussus Király' Birodalmának némely tartományairól, Svetziáról, és a' Német Alföldi egyesült hét tartományokról jöttek is ki már ilyen leírások, mellyek minden más Országoknak remek, és sinor mérték gyanánt szolgálhatnak.

Az útozásokkal való élesben igen szemesnek és vigyázónak kell lenni a' Státistának, nem minden útozók' hír adásait lehet bizonyos kutfőnek venni, hanem csak azokat 1) Melyek az Ország parantsolatjából az Ország' dolgait illető tudományoknak bővitése-kért vitetnek véghez. Illyenek a' mint tudni való a' *Pétersburgi Akadémia* Tagjainak utazásai, AN-

DERSONS Account of the Hebrides &c. 2) Melyeket a' dologhoz értő hazafiak vizznek véghez. Illyenek a' *Young*' útazásai Hibernián kerefsztül, a' *Puente*' utozása Spanyol Országban, a' *Fabrizius* Norvégia felé, a' *Szujev* Chersonésus felé, 's a' t. 3) A' helyeket figyelmetes, nyelveket értő idegen tudósok tettek. Illyenek *Schoepf*nek útazásai Északi Ámerikán kerefsztül; a' *Bartel* Nápolyban, és Siciliában, a' *Pluer* és *Bourgoing* Spanyol Országban. 's a' t. A' mitmás utazók hallo-
másból, vagy tulajdon tapasztalásokból fel jegyzettek, utánnak mondhatja az ember, vagy el halgothatja, ahoz képest, a' mint az utazó *Keisler* vagy *Baretti*, *Consett*, vagy *Wrxal*.

V. *Kerülő Irások, és Ujságok.* Ezeknek az apró kerülő Irásoknak sokkal nagyobb bé folyások van az emberi nemzet' szemének fel nyitására, mint a' temérdek nagy foliántoknak; — azokat a' Világnak nagy része olvassa, ezek tsupán tsak a' kenyeres tudósok kezekbe forognak, 's ottan-is tsak ritkán. A' kerülő Irásokból nevezetese: *Ephemerides du Citoyen* — *Annal Register*. — *Herzbergs Magazin der preussischen Staatskunde* — *Schlesische Provinzialblätter* — *Thaarups Materialien zur dänischen Staatskunde*.

Az Ujságokat a' mi illeti, ezek az ujjabbidübeli könyvnyomtatásnak, és világosodásnak nagyra nőtt szülötjei. Valaholott a' ki-nyilt szemü embe-

riség lakik, mindenütt szokásba vagynak ezek, még *Marokkóban*-is minden héten jönnek ki *Hir-adó-Levelek*, vagy úgy nevezett *Intelligenz-Blattok*.

Mikor kezdettének légyen az Ujságok, igen bajos, sőt szinte lehetetlen-is meg határozni. Vetelkednek ennek fel találásáról két híres Nemzetek, a' Frantziák, és a' Németek. Azok azt állítják, hogy egy *Renado* nevű Orvos kezdette volna leg elsőben ki adni, Párisban 1630-ban, de e' bizonytalan: annyit tudunk, hogy az hónapos irások voltak első, de hol és mikor jöttenek légyen szokásba, arról halgat a' Kronika.

Ma már mint a' tudományok' több ága, úgy az ujságok-is nagy tökéletességre vitettek. Háromféle ujságokat kel pedig nevezetesen egy mástól meg különböztetni, vagynak ugyan is 1) *Irott ujságok*. 2) *Ministeri* — és 3) *Közönseges* ujságok.

Irott ujságok szoktak készíteni Hámburgban, szintugy lehet hozatni őket, mint a' nyomtatott ujságokat, hanem ezeknek is által kell menni az arra rendeltetett rostáláson. Illyenek voltanak hajdon a' Versáliei levelezések, mellyek esztendőnként 12 species aranyba kerültek; de valójába semmi embe-
rek voltak a' fzerzői. — Ministeri Ujságok vagynak Hollándaiban, leg alább ez előtt hufz esztendő-
kel voltanak, de nem mentek a' közönseges' eleibe,

tsupán csak a' közönséges társaság' nagygyai, és a' kormány mellett ülő első Urak olvafták.

A' közönséges Ujságoknak betsit könnyen meg leheté itélni, ha tudjuk mi-médon erednek azok, és kik által irattatnak. Sok ujság-írók egyebet nem csinálnak, hanem 10 — 12 ujságot meg hozatnak, 's abból egy tizen-harmadikot írnak. Más közönséges ujságok megint olyanok, hogy pénzel fogadott hirt hordó szolgák' és házi nevelők' hirádaaikkal foldoztatnak öfzve; ezek pedig minden hirt a' Kávé — és Ser-házakból gyűjtenek öfzve. Illó tehát az ujság-beli híreknek haszonra való fordításokban igen vigyázónak, és fizesnek lenni.

S. LXXIV. A' *Statistikának* újabb Kútfejei.

Nem régiben egészfszen új forrásai-is fokadtanak ennek a' tudománynak, ezek az ugy nevezett *Statistikai Gyűjtemények*.

Ezen gyűjtők közzül némelyek ez vagy amaz Országrol gyűjtenek külön: így *Canzler* Svecziarol, *le Brét*, és *Grellmann* Olosz Országrol — *Schlözer*, (vagy *Haigold*) Muszka Országrol, *Lueder* és *Jacobi* Hollándiáról. Mások ellenben minden Országokra ki terjeszkednek közönségesen. Illyen a' *Busching* esmeretes *Magazinja*, a' mely 1767 kezdődött, és 1788-ban az huszon kettődik részfel bé végeztetett. — A' *Remer* Tabellái

1786-tól fogva. — A' *Schlözer* Briefwechsel ,
és Staatsanzeigenje. A' *Zimmermann* Annáljai.
's a' t.

Mentől szorgalmasabbak, és ki nyiltabb szívűek ezek a' gyűjtők, a' kutatóknak, melyekből híradásaitkat meritették, ki nevezésekben, mennyivel szorgosabban meg tartják az igazi gyűjtők' törvényeiket, az az, ha a' történt dolgokat tisztán, és igazán leírják, azokba a' magok ítéleteket, és okoskodásokat belé nem elegyítik: annyival több hasznokat lehet venniük, és annyival kevesebb betsületjek vagy on a' dolgot nem értő olvasók' szemei előtt, a' kik őket tsupa szároz *Compilerok*nak otsárolják.

§. LXXV. Egy szemes Státistának segítő eszközei az Utazások, Leveledzések, és a' Napló-könyvek (vagy Journálok.)

Az utazás ugyan tulajdonképpen nem arra való, hogy az alatt egészítszen ujj dolgot tanuljon valaki, hanem hogy az addig szerzett tudományát megerősítse, 's ezen tekintetben valójában hasznos is, mivel az útozás által *szemmel latott* (intuitiva) esmeretséget szerez az ember magának azokrol, a' miket az előtt tsak hallomásból, vagy olvasásból tudott, az ilyen esmeretség pedig tartós, és eleven szokott lenni. Az utazás-közben sok nevezetes nagy emberekkel esmerkedünk meg, az ezekkel való egy orai beszélgetésből sokszor többet lehet tanulni, mint egy két napig tartott unalmas olvasásból.

A' leveledzésnek akkor lehetne jó hasznát venni, a' mikor olyan leveledző barátokra találhatna valaki, a' kiknek az Ország' minden-némü titkaival való meg esmerkedésre jó modjok, és alkalmatóságok van, az ilyenek pedig nem igen szoktak az iskolai tudósokkal hőzelebbi leveledzésbe elegyedni, ha egyébbnem volna, tsak azért is, mivel a' Ministerek között igen ritkák az Herzbergeek, 's még ritkébbak a' Moserek.

Továbbá különös segítő eszközei a' Státistának a' *Naplo-könyvek*, és a' Státistikai gyűjtemények, melyekről az LXXIII-dik §. alatt is emlékeztem. Ezekben az Országokkal való meg esmerkedésnek gazdag kintsei vagynak el rejtve. Az ezekkel való meg esmerkedés mulhatatlanul szükséges: én a' régieket mind el-hatgatván, tsak az újabbak közzül emlitek egy néhányat.

Les Loisirs du Chevalier D'EON DE BEAUMONT, a' Amsterdam 1775. nagy 8-ad rétbén. 13 Voll.

Joh. Beckmanns physicalisch-öconomische Bibliothek. Jött ki Göttingában 1770-től fogva. 16 Darab. 8-ad rétbén.

Political Magazin. Jön ki Londonbann 1781-től fogva.

Beyträge zur Völker und Länderkunde, ki adta *Forster*, és *Sprengel.* Jön ki Lipsiában 1781-től fogva. 13 Dar. 8-ad rétbén.

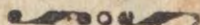
Christian Willh. von Dohm's Materialien für die Statistik, und neuere Staatengeschichte Lemgo. Seit 1777. 5 Lieferungen. nagy 8-ad rében.

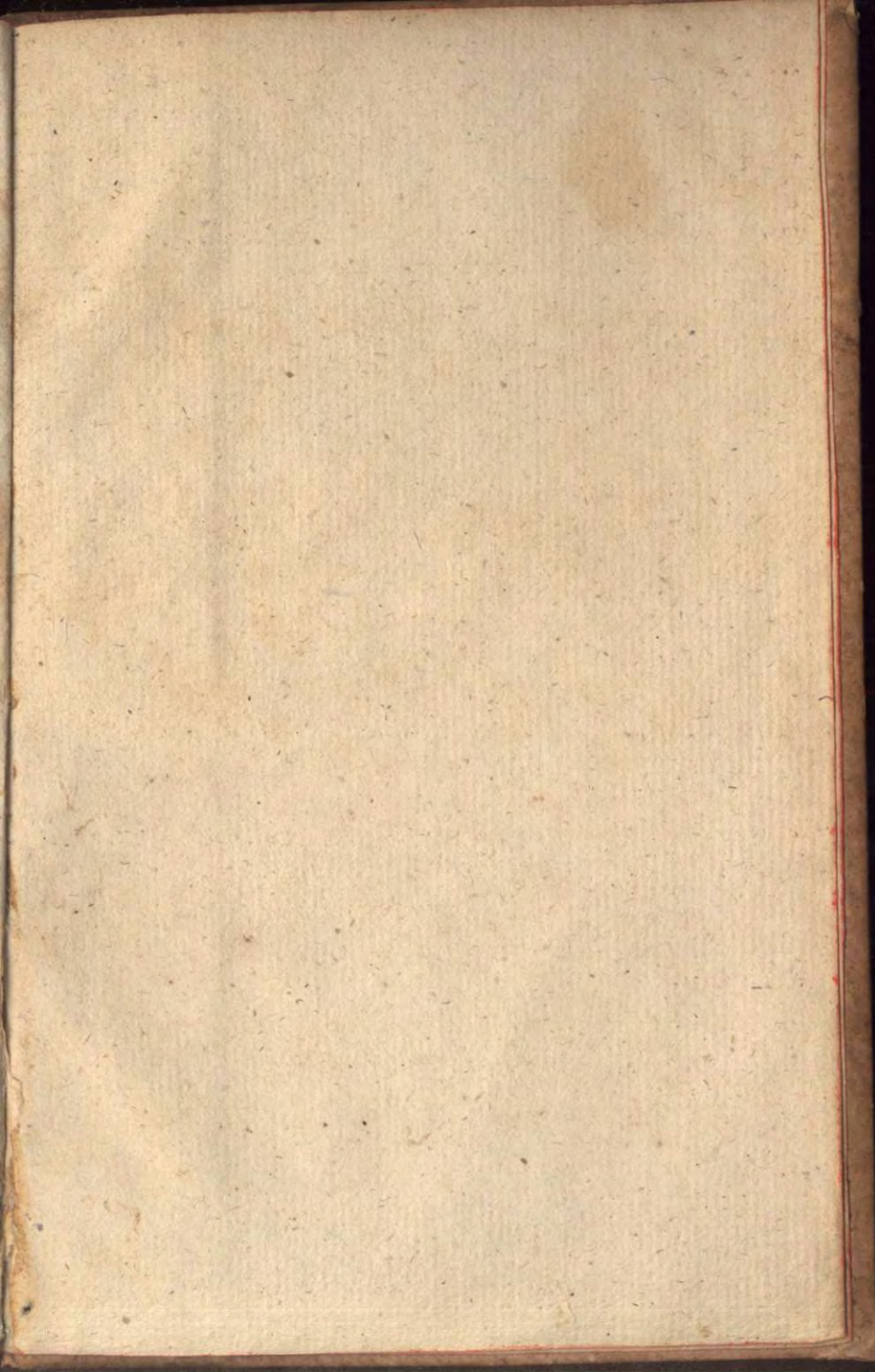
Göttingisches historisches Magazin. Ki adól ezen igen nevezetes Kérő - Írásnak *Meiners*, és *Spittler*, mind ketten Göttingai közönséges Tanítók, és az Angliai Királynak Tanácsosai. Nyomtatatik Hannoverábann 1785-től fogva.

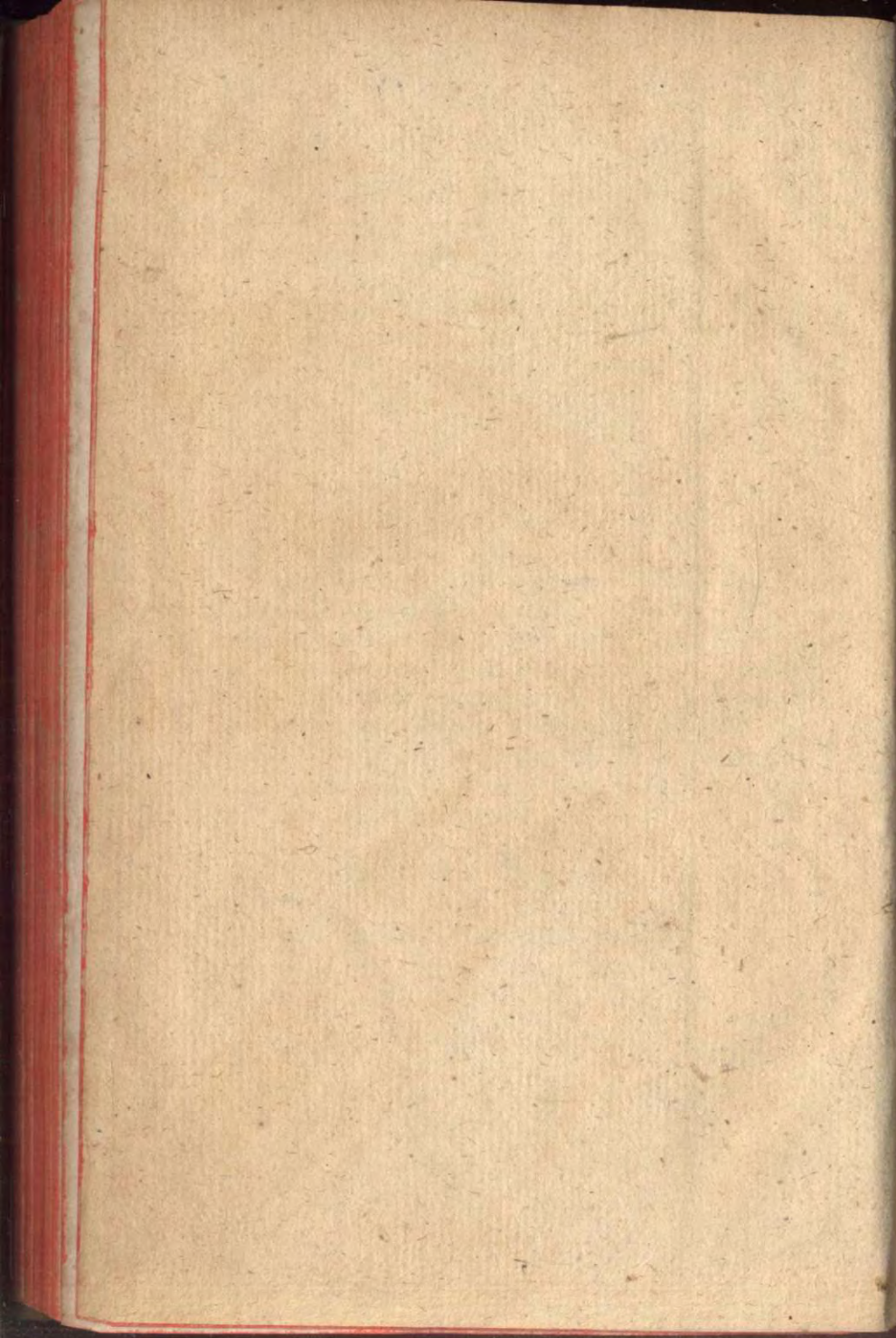
§. LXXVI. A' *Statistika*' *Deáksága*
v. *Litteraturája*.

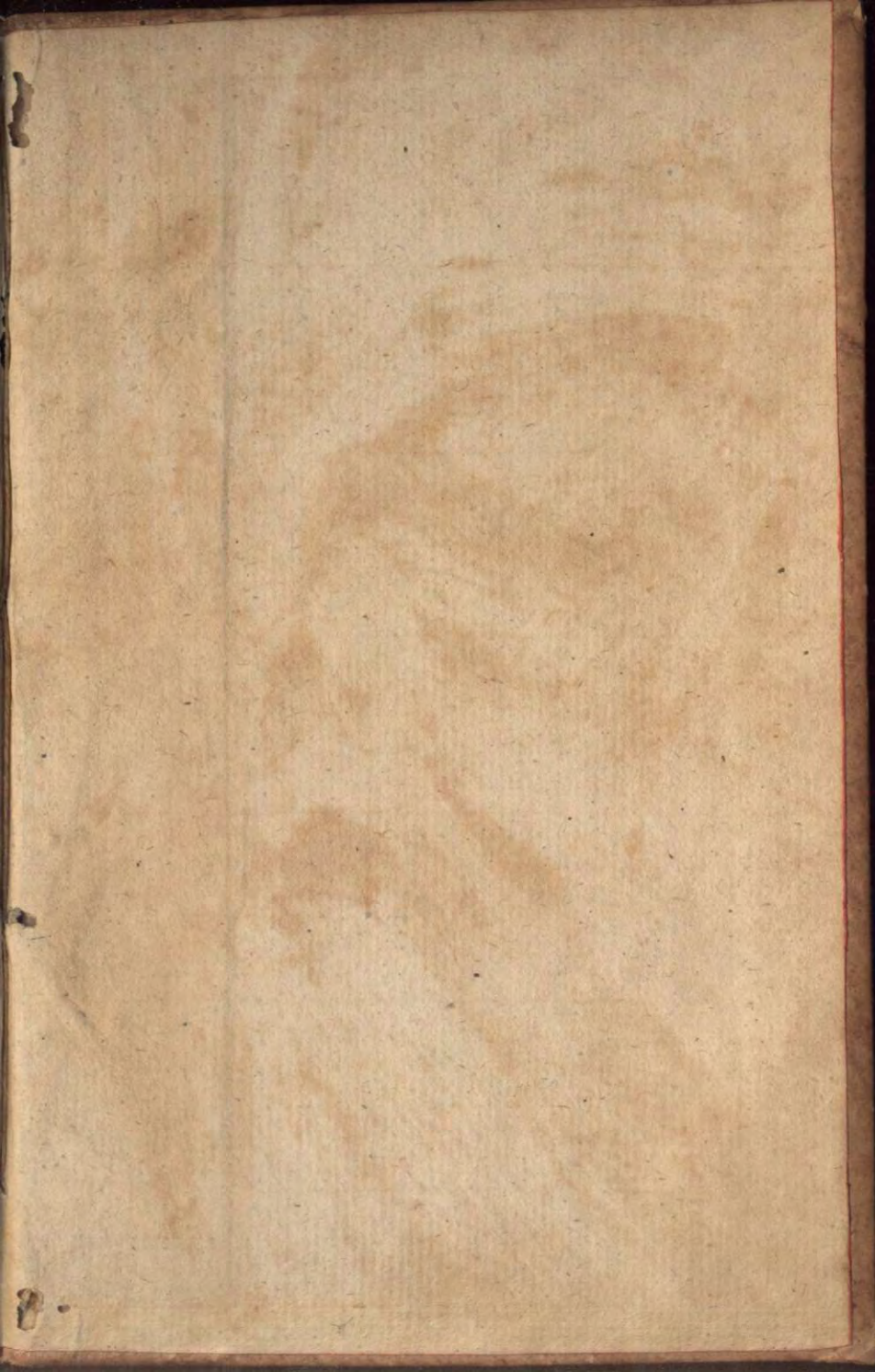
Ennek az ujj Tudománynak *Deáksága* (*Litteraturája*) mind az *Achenwall*, mind pedig a' *Toze* által készíttetett kézi könyvekben elegendőleg elő számláltatott mindenik matériában. Közelébbről pedig a' munkás, és nagy érdemű tudos *Meusel* Ur, az Európai minden Országok' *Statistikájára* tartozó könyveket öfzve gyűjtván és az Országok' külömbisége szzerént rendbe szedvén, egy külön munkába ki adta, ilyen tzim alatt:

Litteratur der Statistik. Ausgearbeitet von Johann Georg *MEUSEL*. Jött ki Lipsiában Fritsch Gáspárnál. 1790-ben nagy 8-ad rében.

STAT

STIR